

॥ ॐ શ્રી ॥

શ્રી સદુપદેશશ્રેણી.

एकोनपंचाश सदुपदेश.

राजयोग.

(અનુસંધાન શ્રી સદુપદેશશ્રેણી ૪૮ ના પૃષ્ઠ ૫૩ થી.)

પ્રાણાયામના સંબંધમાં જેટલો વિસ્તાર કરીએ તેટલો ઓછો છે. તેના અનેક સાધ છે. આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ; કે પ્રાણાયામ કરતા પૂર્વે આપનને સ્થિર કરવાની અગત્ય છે, કારણ કે તે તેમાં ઉપકારક છે. આજે ઘણા મનુષ્યો પ્રાણાયામ કરે છે છતાં તે આગળ વધી શકતા નથી તેનું કારણ એ છે કે તે આસનને પ્રથમ સ્થિર કરતા નથી. યમનિયમના પાલનથી વૃત્તિના મળવિદ્યેપાદિ દોષો જેટલા અંશમાં તેનું પાલન થયું હોય છે વા થાય છે તેટલા અંશમાં નિવૃત્ત થાય છે, અને તેથી આસનની સ્થિરતા થાય છે, પ્રાણાયામમાં પણ વૃદ્ધિ થાય છે, અને મન સ્થિર થઈ પ્રત્યાહાર વગેરે સાધનમાં અનુકૂળતા પડે છે. આ પ્રમાણે પાછળ પાછળનાં સાધનો આગળનાં સાધનોમાં ઉપકારક છે, તેથી તે સેવ્ય છે. આસનની સિદ્ધિ થવાથી કુદાગ્રીપાસા-લુપ્ત તરસનો જન્મ થાય છે; યોગમાં પ્રતિબંધક જે આલસ્ય પ્રમાદાદિ તેનો પણ નાશ થાય છે; વળી તેથી નારીઓનું દુઘાણ થવાથી ઉપસ્થના બલનો પણ ક્ષય થાય છે, અને તેથી બ્રહ્મચર્યનું પણ અધિક સમય પાલન થઈ શકે છે, શરીરમાં રૂધિરાભિસરણ વધારે સારી રીતે થાય છે. જેથી આરોગ્ય

પણ સુદૃઢ થાય છે અને શરીર યોગનાં સાધનો સાધવાને માટે વધારે યોગ્ય થાય છે; વળી વાયુની ગતિ પણ તેથી સિધ્ધિ થાય છે તેથી મનના સ્થૈર્યની પણ વૃદ્ધિ થાય છે; આ પ્રમાણે આસનના ધ્યાન બાજ છે.

ॐ પૃથ્વી ત્વયા ધૃતા સ્લોકા દેવિ ત્વં વિષ્ણુના ધૃતા ।

ત્વં ચ ચારણ માં દેવિ પવિષં કુરુ ચાસનમ્ ॥

એ મંત્રનો વિશેષ જપ કરવાથી પણ આસન સ્થિર ન થતું હોય તો થાય છે.

યમનિયમની સિદ્ધિ પૂર્વ જન્મમાં કરી હોય છે તો ચાલે છે, પણ આસનની સ્થિરતાને તો આ જન્મમાં કરવી પડે છે. આટલા માટે કોઈ કોઈ સ્થળે યોગને અષ્ટાંગને બદલે પદાંગ પણ કહ્યો છે.

શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની ગતિનો રોધ કરવો તે પ્રાણાયામ છે. બહારથી અંદર જે વાયુ લેઈએ છીએ તે શ્વાસ છે, અને અંદરથી બહાર જે વાયુને કાઢવામાં આવે છે તે પ્રશ્વાસ છે. પ્રાણાયામના ત્રણ પ્રકાર છે ૧ પૂરક ૨ કુંભક ૩ રેચક. બહારથી અંદર શ્વાસ લેવો તેને પૂરક કહે છે. શ્વાસને અંદર પૂરી રાખવો તેને કુંભક કહે છે અને અંદરના શ્વાસને બહાર કાઢી નાખવો તેને રેચક કહે છે. હવે પ્રાણાયામ એટલે આ ત્રણેની ગતિનો રોધ કરવો તે. બહારથી અંદર વાયુ લેઈને તેનો અંદર રોધ કરવો, વાયુ જ્યાં હોય ત્યાં જ તેનો રોધ કરવો અને અંદરથી બહાર કાઢી તેનો બહાર રોધ કરવો, એ પ્રમાણે ત્રણેને પ્રાણાયામ કહી શકાય તેમ છે, અર્થાત્ એ ત્રણેમાં પ્રાણાયામસંઘા અનુગત થએલી છે.

વસ્તુતઃ આ શ્વાસ પ્રશ્વાસ એ પ્રાણ નથી. પ્રાણ વસ્તુ એ જુદી છે અને તેનો જપ કરવાનું સાધન એ જ પ્રાણાયામ છે. પણ આ શ્વાસપ્રશ્વાસના જ્યથી પણ આ મુખ્ય પ્રાણનો જપ થાય છે તેથી તે પણ હિતકારક છે. પ્રાણાયામથી જે જે લાભોનું વર્ણન આપણે આગળ કરી ગયા છીએ તે લાભો આ મુખ્ય પ્રાણનો જપ થવાથી જ થાય છે.

પાતંજલ યોગસૂત્રમાં આ પ્રાણાયામના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. ૧ બાહ્યવૃત્તિ ૨ આકર્ષતરવૃત્તિ અને ૩ સ્તંભવૃત્તિ. જે પ્રાણાયામમાં પ્રશ્વાસવડે અથવા રેચકવડે શ્વાસ પ્રશ્વાસનો રોધ કરવામાં આવે છે તે બાહ્યવૃત્તિ પ્રાણાયામ છે. જે પ્રાણાયામમાં શ્વાસ કરીને

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૬૮૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સ્વપદેશ પ્રોણી-૪૮

વિષય ૯

આસપ્રધાસનો રાધ કરવામાં આવે છે તે આભવ્યંતરવૃત્તિ પ્રાણાયામ છે, અને જેમાં આસપ્રધાસનો જ્યાં ત્યાં રાધ કરવામાં આવે છે તે સ્તંભવૃત્તિ પ્રાણાયામ છે. વળી જે કુંભક રેચક પૂરકસહિત કરવામાં આવે છે તે સહિતકુંભક છે. જે પ્રાણાયામમાં રેચક પૂરકવિના અભાસના અધિક બલથી કુંભક કરવામાં આવે છે તેને કેવલકુંભક કહે છે.

આ ત્રણ પ્રકારના પ્રાણાયામનું દેશ અને કાળ એ બેવડે નિયમન થઇ શકે છે; અર્થાત્ તે બે વડે તેનું નિયમન કરવાની જરૂર છે. રેચકમાં કાણુ કેટલો રેચક કરે છે તેનું પ્રમાણ નક્કી કરવું હોય તો નાકથી આગળના ભાગમાં ૩ ધરી રાખવાથી તેની અમર પડે છે. આ પ્રમાણે જેતાં કાષ્ઠ બાર આગળનો તો કાષ્ઠ એક હાથનો અને કાષ્ઠ તેથી વધારે પ્રદેશપર્યંતનો રેચક કરે છે. પૂરકનું આ પ્રકારનું પ્રમાણ તે જેટલા દેશપર્યંતનો થયો હોય છે ત્યાં કીડીના સ્પર્શજેવી લાગણી થાય છે તેથી તેનું પ્રમાણ નક્કી થાય છે. જેમકે કંઠદેશપર્યંતનો પૂરક હોય છે તો તે દેશમાં, હિરપર્યંતનો હોય છે તો તે ભાગમાં અને તેથી નીચેના પ્રદેશપર્યંતનો હોય છે તો તે ભાગમાં કીડીના સ્પર્શજેવી લાગણી થાય છે અને તેથી તેટલા દેશસુધીનો પૂરક થયો છે, એમ જાણી શકાય છે અથવા નક્કી કરી શકાય છે. આ પ્રમાણે મસ્તકથી તે પગના તળિયાસુધીના પૂરકનું પ્રમાણ નક્કી કરાય છે. કુંભકના પ્રમાણનો નિર્ણય બાહ્ય અને આંતર એમ બે પ્રકારનો થઈ શકે છે. જેમ કે બાહ્યપ્રદેશનો નિર્ણય તો ૩ વગેરે બાહ્યપ્રદેશમાં ધરવાથી વાયુની ગતિના અભાવથી તેનો નિર્ણય થાય છે; અને આંતર પ્રદેશનો નિર્ણય તો ઉપર કહી તેની લાગણીના અભાવથી થઇ શકે છે.

બીજા પ્રકારનું નિયમન કાળથી થઇ શકે છે. જેમ કે આટલા ઘણોનો પૂરક થયો, આટલા ઘણોનો કુંભક થયો, આટલા ઘણોનો રેચક થયો. એ પ્રમાણે આ કાળનું પ્રમાણ માત્રા તથા મંત્રના બીજની સંખ્યા વગેરેથી થાય છે. જેમકે બે માત્રાનો પૂરક, આઠ માત્રાનો કુંભક અને ચાર માત્રાનો રેચક. એ પ્રમાણે માત્રાનું પ્રમાણ ચતુષ્ક્રિયા નક્કી થાય છે. ત્યાં માત્રાનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે આવેલું છે.

બહુ ધીમેથી નહિ અને બહુ ઉત્તાવળથી નહિ, એ પ્રમાણે

મધ્યમ વેગથી ઘુંટણની આસપાસ હાથ ફેરવીને ચપટી વગાડીએ તેટલા કાળને એક માત્રા કહેવામાં આવે છે. અભ્યાસથી પછી આ માત્રાનું સ્વરૂપ સમજાય છે તથા નક્કી થાય છે. અથવા પ્રણવ (ૐ) શબ્દનો એક વખત ધીમેથી ઉચ્ચાર કરવો તે પ્રમાણે પણ પ્રાણાયામના કાળનું નિયમન થઈ શકે છે. અથવા તો હાલમાં બડીઆલો સર્વ ઠંઠાણે ઉપશબ્દ છે, તેમાં ફરેક સેકન્ડનો ખટકો થતો હોય છે તે ખટકાનું અર્થાત પ્રત્યેક સેકન્ડનું માપ પણ પ્રાણાયામ કરતી વખતે સખી શકાય છે. જેમને આ બે પ્રકાર ન કહેવે તે પ્રણવનો ઉચ્ચાર માત્ર ધીમેથી કરે, એક પ્રણવથી પૂરક કરે, ચારથી કુંભક કરે, અને એથી રેચક કરે. આ પ્રમાણે સાધક જપની સંખ્યાનો વધારો કરતો જાય. જેમ કુંભકનો કાળ વધતો જાય તેમ પ્રાણાયામની સિદ્ધિ થાય છે, અથવા તેમાં પ્રગતિ થાય છે એમ સમજવું. સાધકે ક્રમેક્રમે કુંભકના કાળની વૃદ્ધિ કરવાનો આગ્રહ રાખવો, અને આ પ્રમાણે કુંભકના કાળની વૃદ્ધિ થાય છે. તો જ પ્રાણાયામનાં જે ફળોનું આ યોગશાસ્ત્રમાં વર્ણન કર્યું છે તેનો અનુભવ થાય છે. જેમનાથી આ પ્રમાણે વૃદ્ધિ ન થાય તેમણે પૂર્વે જણાવેલા પ્રતિબંધક હેતુઓનો ક્ષય કરવા વિચારવું.

પ્રાણાયામના સંબંધમાં શ્રી વસિષ્ઠસંહિતામાં એમ પણ કહ્યું છે, કે જેમાં પ્રસ્વેદ થાય છે તે કનિષ્ઠ છે, જેમાં કંપ થાય છે તે મધ્યમ છે, અને જેમાં આસનનું ઉત્થાન થાય છે તે પ્રાણાયામ ઉત્તમ છે. કૂર્મપુરાણમાં વળી કહ્યું છે, કે બાર માત્રાવાળો પ્રાણાયામ મંદ છે, ચોવીસ માત્રાવાળો મધ્યમ છે અને છત્રીસ માત્રાવાળો ઉત્તમ છે. જે પ્રાણાયામમાં એક માત્રાથી પૂરક, ચાર માત્રાથી કુંભક અને બે માત્રાથી રેચક કરવામાં આવે છે, તે એક માત્રિકા પ્રાણાયામ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે બે માત્રા, ચાર માત્રા, આઠ માત્રા, બાર માત્રા વગેરેનું પ્રમાણ સમજવું.

સાધારણ રીતે પ્રાણાયામના સાધકે આ પ્રમાણે પ્રાણાયામની શરૂઆત કરવી. પ્રથમ ડાબા નાકદ્વારા અંદરના વાયુને બહાર કાઢી નાંખવો. પછી તરત જ જમણા નાકને જમણા હાથના અંગુડાવડે બંધ કરવું અને ડાબા નાકથી એક માત્રાથી શ્વાસને ધીમે ધીમે અંદર લેવો. પછી તે જ હાથની ટ્યશ્ચી તથા તેની જોડની (અનામિકા) અંગળીવડે ડાબું નાક બંધ કરી દેવું. પછી ચાર માત્રાસુધી અંદર

વાયુને પૂરી રાખવો અર્થાત્ કુંભક કરવો. પછી જમણા નઠિથી અંગ્રોઠા ઉપાડી લેખને ધીમે ધીમે અંદર રહેલા વાયુને બે માત્રાના પ્રમાણથી બહાર કાઢી નાંખવો. પુનઃ ડાહું નાક તે જમ બંધ હોય છે તેમ બંધ રાખીને જમણા નાકથી તે જ પ્રમાણે તેટલી જ એક માત્રાવડે પૂરક કરવો, ચાર માત્રાવડે કુંભક કરવો, અને બે માત્રાવડે ડાયા નાકથી રેચક કરવો.

હવે આરંભમાં જેટલી માત્રાનો પ્રાણાયામ સુખપૂર્વક થઇ શકે તેટલી માત્રાનો પ્રાણાયામ કરવો. રેચક કરતી વખતે ઉતાવળ કરતી પડે કે કુંભક વખતે અકળામણ થાય તો માત્રાનું પ્રમાણ ઓછું કરવું. પ્રાણાયામમાં ઉતાવળ કરવી નહિ, પણ ધીમે ધીમે આગળ વધવું. પરંતુ શ્વેતમાં એટલું રાખવું, કે તે નિત્ય નિયમિત વખતે કરવા બેઠાં.

કોઇ ઠેકાણે પ્રથમ જમણા નાકવડે વાયુને પૂરવાનું કહ્યું હોય છે, અને કોઇ ઠેકાણે ડાયા નાકવડે પૂરવાનું કહ્યું હોય છે, પણ તેમાં કોઇ મોટા વિરોધ સમજવો નહિ. પોતાને અનુકૂળ જણાય તે પ્રમાણે કરવા, પણ નિલ એક જ ક્રમ કાયમ રાખવો. ઉત્તમ તો એ છે કે સદ્ગુરુ પાસેથી કયો પ્રાણાયામ કરવો તે જાણી લેવું, એ વિશેષ હિતકર છે; તોપણ તેવો યોગ ન આવે તે ઉપર પ્રમાણે સાદી પ્રાણાયામ નિત્ય જ્ઞાતિથી કરે છે તો તેને હાનિ ન થતાં લાભ જ થાય છે. ધ્યાનમાં એટલું રાખવું, કે જે નાકથી રેચક કરવો તે નાકથી જ પૂરક કરવો. આ પ્રકારના સાદા પ્રાણાયામને મલશોધક અથવા લોભ-વિભોમ પ્રાણાયામ કહે છે. પ્રાણાયામના ખીળ મણા સરળ કઠિન પ્રકારો છે અને તે ગુરુદ્વારા જાણી શકાય છે. હૃદયોગપ્રદીપિકામાં સૂર્યભેદન, ઉજ્જનથી, સીતકારી, શીતલી, ભક્તિકા, બામરી, મૂર્ચ્છા અને પ્લાવની એમ કુંભકના આઠ ભેદ કહ્યા છે.

આ જ યોગના અંતમાં સાધકે આહારને માટે કેવા પ્રકારની સાવધાનતા રાખવી તે પણ જણાવેલું છે. તેમાં કહ્યું છે, કે લીંબડો વજેરે અત્યંત કડવા પદાર્થો, આમલી વજેરે અત્યંત ખાટા પદાર્થો, મરચાં વજેરે અત્યંત તીક્ષ્ણ પદાર્થો, તથા અતિ ઉષ્ણ પદાર્થો, લીલું શાક, કાંજ, તેલ, સરસવ, દારૂ, માછલાં, બકરી વજેરેનું માંસ, દહીં, ખાંચ, કુંગળી, શસણ, હોળ, ગાજર, અડદની ફાળ વજેરે જે જે પદાર્થો કરીરના અવયવોને ઉન્નત કરનાર હોય, જે રાજસતામસ હોય

તે સર્વ યોગના અભ્યાસક્રમે માટે કુપધ્ય છે અને તેથી તે વર્જ્ય છે. (ભુઓ હૃદયોગ પ્રદીપિકા-પ્રથમેદિશ સ્લોક ૫૯-૬૦) આ જ અંશમાં યોગસાધકને માટે કયો આહાર પધ્ય છે અને સેવ્ય છે તે પણ જણાવેલું છે. ખટું, શાલીના ચોખ્ખા, સાગો, નિવાર, ફુધ, ઘી, ફુધપાક, ખીર, સાકર, માખણ, સુંક, પરવળ, સુરણ, રતાણું વગેરે જે જે પદાર્થો સાત્ત્વિક છે, જે મધુર તથા સ્નિગ્ધ છે તેવા પદાર્થો પધ્ય છે અને તેથી સેવ્ય છે. યોગમાં આગળ વધ્યા પછી યોગીનું સામર્થ્ય વધતાં તે ગમે તે ખાય છે તો તેને અડચણ આવતી નથી, પણ સાધકે તો ન ખાવાજેવા પદાર્થો ન ખાવા, એ જ હિતકર છે. વળી પ્રાણુપામના સાધકે જેમ બહુ વધારે ખાવાનું નથી તેમ ઉપવાસ પણ કરવાના નથી. વળી તેણે જેમ ઉત્તમ કરવાના નથી. તેમ બહુ ઉષવાનું નથી, પણ આહારવિહારમાં મિત રહીને યોગનાં અંગીનું અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય છે. જે આ પ્રમાણે કરતા નથી તે આગળ વધી શકતા નથી. અને તેના પ્રમાણરૂપે હાલમાં અનેક સાધકો સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવે છે જ.

ગુજરાતીમાં પાતંજલ યોગદર્શન નામના અત્યંત ઉપયોગી ગ્રંથના લેખક સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વારિષ્ઠ શ્રીમાન જોડીસનદાસ જોડાભાઈ કણ્ઠી-આ પોતાના તે ગ્રંથમાં આહાર સંબંધમાં લખતાં એક ઠંકાણે લખે છે કે “આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે, કે જે ગુરુ થઈને હોંદું, પારસી, મુસલમાન વગેરે સર્વને યોગનો એક જ ક્રમ આપે છે તે યોગશાસ્ત્રના નિયમથી અજાન છે અને તે ગુરુપદને કેવલ નાલાયક છે.”

અર્થાત્ તેમના કહેવાનો ભાવ એ છે કે કુંગળી, લસણ, માંસ મદિરા, મત્સ્ય વગેરે તામસ પદાર્થોનું સેવન કરનાર મનુષ્યો યોગના અનધિકારી છે, તેમને યોગનો બોધ કરવો એ નિરર્થક છે.

જેમને યોગ સાધવો છે તેમણે આવા રાજસ તામસ પદાર્થોનો ત્યાગ કર્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે જે આવા રાજસ તામસ પદાર્થોનો ત્યાગ કર્યોવિના યોગ સાધવા જાય છે તે તેને કદી સિદ્ધ કરી શકતા નથી.

જેમની પ્રકૃતિ વાત પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો વિષમ અવસ્થામાં હોતા નથી તેવી હોય છે તેમને તો પ્રાણુપામ કરવા સુલભ લાગે છે, પણ જેમની પ્રકૃતિમાં આમાંથી કાંઈ દોષ વિષમ અવ-

સ્થામાં હોય છે તેમને ક્રંદન જણાય છે. આવા સાધકને નેતિ, ધોતી, ખસ્તી, નૌલિ, વગેરે ક્રિયાઓ પ્રથમ કરવી પડે છે. આ નેતિ ધોતીનું સ્વરૂપ યોગવિદ્યાના મંથમાં વર્ણવેલું હોય છે; પરંતુ તે ક્રિયાઓ પોતાનો અધિકાર ગુરૂદારા જાણીને પછી કરવી હિતકર છે.

શ્રી હડયોગપ્રદીપિકામાં કહ્યું છે, કે યથા સિદ્ધો મજ્જોઽપાઘ્નો મયૈશ્વર્યઃ જ્ઞાનૈઃ જ્ઞાનૈઃ । તથૈવ સેવિતો વાયુરમ્યયા દગ્નિત સાધકમ્ ।-જેમ સિંહ, હાથી, વાઘ ધીમે ધીમે યુક્તિવડે વશ થાય છે તેમ વાયુ પણ ગુરૂદારા જાણેલી યુક્તિથી વશ થાય છે, નહિ તો બન્ને મનુષ્યને હણે છે. પોતાની મેળે ગમે તેમ પ્રાણાયામ કરવાથી લાભને અદ્ભુત હાનિ જ થાય છે. વળી આજકાલ ઘણા યોગીમન્યો બીજાને પૈસા કમાવામાટે યોગનાં સાધનો પોતે યોગી બનીને શીખવતા જોવામાં આવે છે, તેવા મનુષ્યો પાસેથી પણ યોગ શીખવાથી કોઈ પ્રકારનો લાભ નહિ થતાં હાનિ જ થાય છે. જેમણે યથાર્થ યોગ સાધ્યો છે તેવા યથાર્થ યોગીને આ વિશ્વમાં કંઈ જ અસાધ્ય નથી. તેમનું જાનૈશ્વર્ય અપાર વૃદ્ધિને પામ્યું હોય છે તેથી તેમને ઠેકાણે ઠેકાણે ફરીને અથવા તો એક ઠેકાણે રહીને સામાન્ય શિક્ષકની પેઠે પૈસા લેખને યોગનો કંઈ વર્ગ ઉઘાડવાની જરૂર રહેતી નથી. યોગવિદ્ દયાળુ સદગુરુ અધિકારી સાધકને 'કંઈ પણ 'શી' લીધાવિના જ યોગ સાધનાનો ઉપદેશ કરે છે. આવાં યોગનાં સાધનાની 'શી' કરોડો રૂપૈયા આપવામાં આવે તો પણ ઝાણી છે. તેથી હાલના આવા ઇગ યોગીઓથી નહિ ઇમાવા સાવધાન રહેવું ઘટે છે.

મુદ્રણુકલા અર્થાત્ જાપવાની કલાની શોધ થવાથી હાલમાં વેદાંતનાં પુસ્તકોનો પ્રચાર ઠેકાણે ઠેકાણે થતો જોવામાં આવે છે. વેદાંતમાં જ્ઞાનને માટે પ્રાણાયામાદિ ક્રિયાઓ કરવાની જરૂર નથી, જણા જ્ઞાણપીઠનમ્ ધ્યાણનું પીઠન કરવું બ્યર્થ છે. વગેરે વચનો કહેલાં છે. તે ઉપરથી ઘણા મનુષ્યો પ્રાણાયામ વગેરેની જરૂર નથી, એમ કહે છે; અને માત્ર અહંબ્રહ્માસ્મિ-હું બ્રહ્મ છું, એવી ભાવના કરવી, એ જ કર્તવ્ય છે, એમ કહે છે. આ પ્રકારનું તેમનું કથન માત્ર વેદાંતનાં કોઈ કોઈ પુસ્તકો વાંચીને જ થતું જોવામાં આવે છે. પણ આવા અતોતતોબ્રહ્મ વેદાંતીઓ બીજા જે સાધકો બીજાં યોગભક્તિનાં સૂક્ષ્મો સાધવા હોય છે, તેમને આવાં વચનોથી બાગેલકાઈથી બચાવે તેથી બચ્ચ કરે છે. પોતે તો કોઈ પણ શુભિકાને નહિ પ્રાપ્ત

અએલા હોવાથી બ્રહ્મ જ હોય છે, અને ભવિષ્યમાં પણ બ્રહ્મ જ રહે-
નાર છે; કારણ કે તે કોઈ પ્રકારની શાસ્ત્ર અથવા મહાપુરુષોએ નક્કી
કરેલી પ્રણાલિકામાં વહેતા નથી.

આ વિશ્વમાં જે વસ્તુ પરમ પ્રાપ્ત્યરૂપે મહાપુરુષો કે જેમણે
તેને પ્રાપ્ત કરી છે, નક્કી કરાઈ છે, તે વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાના ત્રણ
મુખ્ય માર્ગ તેમણે પોતાની નિરાવરણ સર્વજ્ઞ દૃષ્ટિવડે નક્કી કર્યા
છે. તે ત્રણ મુખ્ય માર્ગ તે યોગ, ભક્તિ અને વેદાંત છે. આ ત્રણે
માર્ગથી આ પરમ વસ્તુની અથવા પરમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.
આ વિશ્વમાં જૂદા જૂદા મનુષ્યોની અંતઃકરણની સંપત્તિ જૂદી જૂદી
હોવાથી આ ત્રણ માર્ગોની આવશ્યકતા છે. કેમ કે એકને એક માર્ગ
રચિકર જણાય છે તો અન્યને અન્ય રચિકર જણાય છે. પરંતુ આ
ત્રણે માર્ગવડે પરમ વસ્તુની અથવા પરમતત્ત્વની-કે જે પ્રાપ્તિ કર્યા
પછી આ વિશ્વમાં કંઈ જ પ્રાપ્ત્ય શેષ રહેતું નથી અને જેને પ્રાપ્ત
કરીને અભિમાની કૃતકૃત્ય થઈ રહે છે-પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે એવું
શાસ્ત્રનું તથા સત્પુરુષો અથવા તત્ત્વવિત્ પુરુષોનું સંપ્રમાણ કથન છે.

આ પ્રમાણે હોવાથી એકલા વેદાંતવડે જ અર્થની સિદ્ધિ થાય
છે, અને અન્ય માર્ગથી કંઈ જ અર્થ સધાતો નથી. એમ કહેવું, એ
અચ્છાનનો જ પરિણામ છે. અને તે પ્રમાણે કહેનાર માત્ર ખોલી
જાણનાર હોય છે, પણ તેમણે કંઈ પણ આ વિશ્વમાં પ્રાપ્ત અથવા
સિદ્ધ કરેલું હોતું નથી. આ પરમ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે તો
યોગ અને ભક્તિની સાર્થકતા છે અને તેનું કથન સર્વજ્ઞ શાસ્ત્રકા-
રાએ કરેલું છે. જે આ યોગ અને ભક્તિવડે અશૈષ દુઃખની નિવૃત્તિ ન
મળી હોત તથા પરમાનંદની પ્રાપ્તિ ન થતી હોત, જે તેથી જીવને
અવિદ્યાની નિવૃત્તિપૂર્વક. ક્લેશોની નિવૃત્તિપૂર્વક સુકિત ન મળતી હોત
તો આ યોગ અને ભક્તિનું કંઈ જ પ્રયોજન ન હતું. પણ જે અર્થ
એકથી સધાય છે તે જ અર્થ બીજાથી સધાય છે માટે ત્રણેની
આવશ્યકતા છે.

વળી હાલના સમયમાં વાતોડીયા વેદાંતનો પ્રચાર થયો થતો
હોવાથી શુદ્ધ ભક્તિ અને યોગનાં સાધનોનો પ્રચાર થાય, તેને પ્રભ
સાધે તો તે અધિક હિતકર છે. હાલની અત્યંત નિર્જીજ અને નિ-
ર્માત્મ દશાએ પહોંચેલી પ્રભ જે યોગનાં સાધનોનું અનુદાન કરે તો
તે બળવાન અને સત્ત્વબળવાળી થાય, તેથી આજના સમયમાં પ્રજાને

ચોખ્ખાનાં સાધનોની ઝોણી જરૂર છે એમ નથી. વેદાંતની જે વાતો આમ તેમ ક્યાંથી કે ગમે તેમ કદપનાના પ્રદેશમાં રમ્યાથી કંઈ પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જતી નથી, અને કલેશની નિર્જાતિ થતી નથી. જો થતી હોય તો આજે અનેક મનુષ્યોના સંબંધમાં તે પ્રમાણે બનવું જોઈએ. વેદાંત કંઈ એમ વાતો કરે સિદ્ધ થઈ જતું નથી. તેને માટે ધણો ઉચો અધિકાર જોઈએ છીએ તથા અંતઃકરણ અત્યંત ઉન્નત દશાએ પહોંચેલું હોવું ધટે છે. વળી વેદાંત કંઈ પુસ્તકો વાંચે જણી શકાતું નથી. તેને પણ તત્ત્વવિદ્ યોગ્ય સદ્ગુરુ પાસેથી શીખવું પડે છે. અને આવા યોગ્ય સદ્ગુરુ યથાધિકાર મુમુક્ષુને તેનો બોધ કરે છે.

પ્રાણાયામરૂપ યોગાંગ પણ તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધન હોવાથી તેનું અનુજ્ઞાન અવશ્ય કર્તવ્ય છે. સંખ્યાવંદન જેવી નિત્યની દ્વિજે કરવાની ક્રિયામાં પણ પ્રાણાયામને દાખલ કરેલો છે, કે જેથી તેનું નિત્ય અનુજ્ઞાન થાય. શ્રીશ્વેતાશ્વતર શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે પ્રાણામ્ભવીહયેદ સંયુક્તચેષ્ઠઃ ક્ષોળે પ્રાણે નાસિકયોઃ શ્વસીત (શ્રી શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્ પૃષ્ઠ ૪૧ ૪૨ ૪૩ આનંદાશ્રમ અંધાવલિ.) તાત્પર્ય કે પ્રાણાયામ પણ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉપકારક છે. પ્રાણનો જય થવાથી મનોજય થાય છે અને મનોજય એ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉપકારક છે. વાસનાક્ષય, મનોજય અને તત્ત્વજ્ઞાન, એ ત્રણે મુક્તિનાં સાધનો છે. પ્રાણનો જય કરતાં વાસનાના સૂક્ષ્મ સંસ્કારો પણ જળી જાય છે અને મનોજય તો તેની સાથે જ થાય છે, જેથી તે હિતકારક જ છે, અને તેથી તે સેવ્ય છે. કોઈ કહે, કે પ્રાણાયામની કંઈ જૂજ જરૂર નથી તો તેને ભ્રમિત મગજનો ગણી તેની વાત કાને ધરવી ઉચિત નથી.

ગૃહસ્થ દશામાં પણ ઉપર જણાવ્યા તે લોભવિલોભ પ્રાણાયામ સાધી શકાય છે, અને તેના અપૂર્વ લાભ લાણી શકાય છે. પ્રાણાયામથી આરોગ્ય મુદ્દત્ થાય છે, તેથી આયુષ્ય પણ દીર્ઘ થાય છે જેથી તે નિત્ય કર્તવ્ય છે. પછી આ જીવનમાં પ્રાપ્ત થતાં જીવન્મુક્ત દશાનો અનુભવ થાય ત્યારે પ્રાણાયામ તો શું પણ બીજાં બધાં સાધનો છોડી દેવાને અગત્યજ નથી; અને તે દશામાં તે સર્વ એની ભેળે જ છુટી જાય છે. પરંતુ આવી ઉન્નત દશા પ્રાપ્ત ન થઈ હોય ત્યાંપર્યંત વિવિધ સાધનોનું અનુજ્ઞાન પ્રમાદ રહિતપણે કર્તવ્ય

છે. આરોગ્ય સુદૃઢ હોય છે અને આયુષ્ દીર્ઘ હોય છે તો મનુષ્ય જીવનમાં જે કરવું હોય છે તે કરી શકે છે, અને કૃતકૃત્ય થઈ શકે છે. તેથી આટલા માટે પણ પ્રાણાયામ નિત્ય કર્તવ્ય છે. પ્રાણાયામ જેવો આરોગ્યને સુદૃઢ કરનાર અને આયુષ્ને દીર્ઘ કરનાર બીજો એક પણ ઉત્તમ ઉપાય આ વિશ્વમાં નથી.

આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ કે પ્રાણાયામના ધણા પ્રકાર છે અને તે અધિકારીએ ગુરુદ્વારા જ જાણવાયોગ્ય છે. ઉપર પ્રાણાયામના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા તે ઉપરાંત કેવળ કુંભક નામનો ચતુર્થ પ્રાણાયામ પણ છે. આ પ્રાણાયામમાં પૂરક તથા રેચક બન્નેનો ત્યાગ હોય છે. આમાં રેચક કે પૂરક કરવાનો હોતો નથી, પણ તેમાં બન્નેનું અતિક્રમણ થએલું હોય છે. ધણા અભ્યાસના બળથી જ આ કેવળ કુંભક કરવાની યોગ્યતા આવે છે. સૌ દિવસનો કેવળ કુંભક પણ થઈ શકે છે, અથવા કરી શકાય છે. જો કે આટલો કુંભક ધણો ભારે કહેવાય છે તોપણ અભ્યાસના બળથી તે પ્રમાણે થઈ શકે છે. ન્યાસાધી કેવળ કુંભકનો અધિકાર ન આવે ત્યાંસુધી પૂર્વના ત્રણ પ્રકારના પ્રાણાયામ કર્તવ્ય છે.

ભગવાન પતંજલિ પ્રાણાયામનું ફલ જણાવતાં કહે છે, કે તત્ત્વ જ્ઞાયતે પ્રકાશાવરણમ્-પ્રાણાયામની સિદ્ધિથી વિવેકજ્ઞાનને આવરણ કરનાર પાપરૂપ અશુદ્ધિનો ક્ષય થાય છે. પ્રકાશ એટલે વિવેક સાક્ષાત્કાર અથવા પ્રકાશસ્વરૂપ શુદ્ધિ સત્ત્વ જે સ્વભાવે કરીને પ્રકાશગુણવાળું છે છતાં જે રાગની વિશેષતાને લીધે વિષયોએ કરીને આવૃત્તસ્વભાવવાળું થયું છે. આ વિવેકજ્ઞાનને અથવા શુદ્ધિસત્ત્વને ઢાંકી દેનાર જે આવરણ છે તેનો પ્રાણાયામથી ક્ષય થાય છે.

મુખ્ય પ્રાણ એ શ્વાસ નથી અને પ્રશ્વાસે નથી, પણ આ પ્રાણની સત્તાથી જ બહારનો વાયુ અંદર પ્રવેશે છે તથા અંદરનો વાયુ બહાર જાય છે. આ પ્રાણ તો ધણો સૂક્ષ્મ છે. આ પ્રાણનો સંબંધ જન્મપૂર્વે થાય છે અને તે આ શરીર છુટે છે ત્યારે જ તે છુટે છે. આ પ્રાણનો મન, અંતઃકરણ તથા ઇન્દ્રિયોસાથે ગાઢ સંબંધ છે. આ પ્રાણનો નિરોધ થવાથી અત્યંત સૂક્ષ્મ કળાવાળો એક પ્રકારનો અમિ પ્રકટે છે, જે મનના, અંતઃકરણના તથા ઇન્દ્રિયોના દોષોને બાળે છે. શ્રીમનુભયવાને આટલા માટે જ કહ્યું છે કે વ્યસન્તે વ્યાધમાનામાં જાનૂનાં હિંચયા મઠ્ઠાઃ । તથેન્નિશ્વર્યાં વ્યસન્તે

હોવાનું પ્રાણીય નિમજ્જાન-જેમ પાતુના દોષો ધમવાથી બળી જાય છે તેમ પ્રાણુના નિરોધથી એકાદશ ઈન્દ્રિયોના દોષો બળી જાય છે. આ દોષો બળી જવાથી તથા વિવેકજ્ઞાનને ઢાંકી દેનાર આવરણનો ક્ષય થવાથી શુદ્ધિ સત્ત્વ વિશુદ્ધ થાય છે અને તેથી જ્ઞાન પ્રદીપ પ્રકટે છે. આ પ્રમાણે અજ્ઞાનજન્ય કલેશોની નિવૃત્તિ થવામાં તથા અજ્ઞાનઆવરણને દૂર કરીને જ્ઞાનપ્રકાશને પ્રકટાવવામાં પ્રાણુ-યામ ઉપકારક છે અને તેથી તે તત્ત્વજ્ઞાન થવામાં સહાયક છે, જેથી તે વિવેકીએ નિત્ય સેવ્ય છે.

વળી યોગનાં આગળનાં અંગો જે પ્રત્યાહાર અને ધારણા તેમાં પણ પ્રાણુયામવડે સાહાય્ય થાય છે. પ્રાણુયામની સિદ્ધિ થતાં આ અંગો ઝદિતિ સુધભતાથી સધાય છે. પ્રાણુનો નિરોધ થવાથી મનનો પણ નિરોધ થાય છે, કારણ કે તે બન્નેને પરસ્પર ગાઠ સંબંધ છે અને મનનો નિરોધ થવાથી ધારણા નામનું સાધન કરવાને સાધક અથવા યોગી સમર્થ થાય છે.

ભગવાન પતંજલિ આ વાર્તાનું કથન કરતાં પાતંજલ યોગ સૂત્રોમાં કહે છે કે “ધારણાસુ ચ યોગ્યતા મનસઃ-આ પ્રાણુ-યામની સિદ્ધિ થવાથી વિવિધ ધારણા કરવા અંતઃકરણ યોગ્ય થાય છે. ધારણામાં અંતઃકરણમાં તામસ દોષને લીધે તથા રાજસ દોષને લીધે જે વિદ્વેષ થતો હોય છે તે આથી દૂર થાય છે. કારણ કે પ્રાણુયામથી રાજસ તામસ દોષોનો ક્ષય થાય છે. વળી ચંચળ મન પણ ચંચળતાને ત્યજે છે, તેથી પણ ધારણા ઉત્તમ પ્રકારે સધાય છે. શ્રીહકયોગદીપિકામાં કહ્યું છે કે યતો મહત્ત્વ તત્ત્વ મનઃપ્રવૃત્તિ યતો મનસ્તત્ત્વ મહત્ત્વવૃત્તિઃ । ન્યાં પ્રાણુની ગતિ થાય છે ત્યાં મનની ગતિ થાય છે અને ન્યાં મનની ગતિ થાય છે ત્યાં પ્રાણુની ગતિ થાય છે. શ્રીમહેશ્વર ભગવાન પણ અમે-નરકખંડમાં કહે છે કે પ્રાણો યત્ત્વ વિક્લીયતે મનસ્તત્ત્વ વિક્લીયતે-પ્રાણુનો ન્યાં વિલય થાય છે ત્યાં મનનો વિલય થાય છે અને મનનો ન્યાં વિલય થાય છે ત્યાં પ્રાણુનો થાય છે. આ પ્રમાણે એકના નિરોધથી બીજાનો નિરોધ થાય છે, કારણ કે બન્નેને પરસ્પર ગાઠ અને નિકટનો સંબંધ છે.

વળી સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ ધારણાઓ કરવાને પણ રજસ તમસ દોષથી નિવૃત્ત થએલું મન યોગ્ય થાય છે. ન્યારે સૂક્ષ્મ વિષયમાં અંતઃક-

રજુની ધારણા થાય છે ત્યારે જ તેની ધારણા કરવાની યોગ્યતા થઈ છે, એમ કહેવાય છે.

વળી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થવાથી અંતઃકરણમાંથી વિવિધ ઇન્દ્રિયામાં તથા સૂક્ષ્મ નાડીઓમાં એક પ્રકારને જે સૂક્ષ્મ દ્રવ વહે છે તે દ્રવ પણ વિશુદ્ધ હોવાથી ઇન્દ્રિયોની તથા નાડીઓની શુદ્ધિ થાય છે.

વળી પ્રાણુનો જો અનાહતયકમાં નિરોધ કરવામાં આવે છે તો સૂક્ષ્મ કળાને પામેલો પ્રાણ હૃતપદ્મમાં રહેલા અભિમાનીને બહાર-રક્ષમાં લઈ જાય છે અને સમાધિને પ્રાપ્ત કરાવે છે.

વળી અનાહતયકમાંના પ્રાણુનો નિરોધ થવાથી તેમાંથી અનાહત જ્વનિ ઉટે છે જે યોગમાં ઘણો ઉપકારક છે. આ જ્વનિથી અંતઃકરણનો લય સહજ થાય છે.

વળી પ્રાણુનો નિરોધ થવાથી સુષુપ્ત્યાનું મુખ બંધ કરીને ખરેલી કુંડલિની શક્તિ પણ જાગ્રત્ થાય છે અને સુષુપ્ત્યાનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે. જે દ્વારે સાધકયોગી બહારરક્ષમાં સુલભતાથી જાગ્રત્ શકે છે અને સહસ્રલક્ષમાં સ્થિતિ કરી શકે છે. વળી કુંડલિની જાગ્રત્ થવાથી સંપૂર્ણ સંચિત કર્મોના દોષો પણ બળી જાય છે. અને આ લાભ યોગીને નાનાંમુનો નથી. આ સર્વ ફળ પ્રાણુપામનાં છે.

આ વિના બીજા સામાન્ય લાભ પણ યોગીને થાય છે. જેમકે શરીરમાં લઘુતા આવે છે, પ્રમાદ વગેરેને પ્રકટાવનાર જડતાની નિવૃત્તિ થાય છે, શરીર સુદૃઢ થાય છે, આરોગ્ય પણ દીર્ઘ થાય છે, શરીરના અવયવોની શુદ્ધિ થવાથી પૂર્વે નહિ અનુભવેલું એવું આરોગ્ય અનુભવાય છે, અંતઃકરણ નિર્મળ થાય છે. જેથી શુદ્ધ વિચારો પ્રકટે છે, અને મક્ષિન વિચારો દબાય છે, એક પ્રકારની અપૂર્વ પ્રસન્નતાનો અનુભવ થાય છે, મનનું સામર્થ્ય વધે છે, આ જડ સૃષ્ટિઉપર સ્વામિત્વ રચવાય છે, વિષયોપ્રતિ ઈન્દ્રિયો લોહુપતાથી ધાવન કરતી હોય છે. તે લોહુપતાનો નાશ થાય છે, શરીર તેજસ્વી થાય છે, મગમગ ઝાંઝા થઈ શરીરની દુર્ગંધ ઝાંઘી થાય છે, વાણીમાં પ્રસાદ પ્રકટે છે, કંઠ મધુર થાય છે, એ વગેરે અનેક અવાંતર સ્પૃહ સૂક્ષ્મ લાભ થાય છે.

જ્યારે માથું દુઃખનું હોય, ચકરી આવતી હોય, બેચેની જણાતી હોય, ઝાંઝાનિ, શોક વગેરે જણાતાં હોય, નિરાશા જણાતી હોય, છિદાસીનું ભાન રહેતું હોય તે પ્રસંગે પ્રાણુપામ કરવાથી આ સર્વ અવ્યવસ્થા સહજ શમી જાય છે.

યોગશાસ્ત્રમાં જ્યારે ચિત્ત વ્યગ્ર હોય, કોષ પ્રકટયો હોય ત્યારે પ્રાણુયામ ન કરવાનું કહ્યું છે અને ઉપર જણાવેલા પ્રમુખે પ્રાણુયામ કરવાનું કહેવામાં આવે છે તો તે બન્ને વિરોધી વાતો છે. આ વિરોધનું સમાધાન એ છે કે જ્યારે ચિત્ત વ્યગ્ર હોય તથા કોષ પ્રકટયો હોય ત્યારે પ્રાણુયામ ન કરવા એ બરાબર છે. પ્રાણુનો જ્ય કરવા માટે જે પ્રાણુયામ યોગશાસ્ત્રમાં કરવાના કહ્યા છે તે આવા સમયે ન કરવા; પણ માત્ર માથું દુઃખનું મટાડવા માટે, તથા ઉદાસીનો જ્ય કરવા માટે સાદા પ્રાણુયામ કરવાને અડચણ નથી. હૃદય તથા ફેફસાંના રોગ પણ પ્રાણુયામથી મટવાનો સંભવ આવે છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં માત્ર દીર્ઘ શ્વાસ પ્રધાસની ક્રિયાથી પણ મનુષ્યો અનેક લાભ મેળવે છે તથા તેની સાથે ભાવના કરીને પોતાના અનેક રોગ મટાડે છે. તથા ઉત્તમ આરોગ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. આનું કારણ એ છે કે તે નિયમિત ધ્યાનપૂર્વક મન પરાંતીને જે કર્તવ્ય હોય છે તે કરે છે. જ્યારે આપણા દેશમાં પ્રાણુયામના વિવિધ ઉત્તમ પ્રકારો ધણા મનુષ્યોના જાણવામાં છતાં, તથા આ દેશમાં અનેક અધિકારી પુરુષો પ્રાણુયામનો માગ દર્શાવનાર હોવા છતાં આપણી પ્રજાની આ માર્ગમાં પ્રગતિ થતી નથી. તેનું કારણ એ છે, કે નિયમિત કાર્પપણ માર્ગમાં પ્રગતિ કરવી, એ સ્વભાવ આપણી પ્રજામાંથી જતો રહ્યો છે.

પ્રાણુયામ કરનારે આટલી બાબતો તો અવશ્ય કરીને લક્ષમાં રાખવી,

- ૧ નિત્ય નિયમિત સમયે પ્રાણુયામ કરવા.
- ૨ વયમાં બનતાસુધી દિવસ પડવા દેવા નહિ.
- ૩ ભરેલા પેટે પ્રાણુયામ કરવા નહિ.
- ૪ આસન સ્થિર થવા દબને પછી પ્રાણુયામ કરવા.
- ૫ પ્રાણુયામ કરતી વખતે કરોડ, ડોક અને માથું એ ત્રણેને એક સીધી લીટીમાં રાખવાં અને કેડોમાંથી વાંકા વળાને બેસવું નહિ.
- ૬ શાંતિથી પ્રાણુયામ કરવા, પણ તેમાં પૂરક, કુંભક, કે રેચક વખતે ઉતાવળ કરવી નહિ.
- ૭ ચિત્તશુદ્ધિને અંતરમાં સ્થિર કરવી અને ભાવનાને સાથે બેઝવી.
- ૮ ધીમે ધીમે આગળ વધવું, પણ એક સામટા પ્રાણુયામ કદી કરવા નહિ. ચાક જણાય ત્યારે પ્રાણુયામ ન કરવા.

૯ રોજ નિર્મમિત સંખ્યા કરવી, એક દિવસ વધારે અને એક દિવસ ઓછી સંખ્યા કરવી નહિ.

૧૦ આહાર વિહારની સાવધાનતા રાખવી.

વેદાંતવિચારને મહત્તા આપનાર પણ પ્રાણાયામથી લાભ મેળવી શકે છે. કુંભક કરતી વખતે ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ પ્રમાણે ભાવના કરવી અને રેચક વખતે મારા મનના સંધળા મેલ બહાર નીકળી જાય છે, એવી ભાવના કરવી; કુંભક વખતે આ વિશ્વમાં સ્થૂળર વ્યાપેલા પરમાત્મત્વસાથે મારો અભેદ છે, અને અંતર બહિર આ પરમાત્મત્વવિના બીજું કંઈ જ નથી, એ પ્રમાણે ભાવના કરવી.

ઉદાસી, ઝાનિ, ભય, શોક વગેરેનો નાશ કરવા માટે જે પ્રાણાયામ કરે તેમણે રેચક વખતે ઉદાસી, ઝાનિ વગેરેનો નાશ થાય છે, એ પ્રમાણે ભાવના કરવી, અને કુંભક વખતે હું પૂર્ણ છું, નિભય છું, પ્રશાંત છું, આનંદરૂપ છું, એ વગેરે ભાવના કરવી.

વળી આ પણ એક પ્રાણાયામનો ઉત્તમ પ્રકાર છે. સતાં સુતાં શ્વાસ દેતી વખતે નવરા પડીએ ત્યારે સો શબ્દનો દીર્ઘ ઉચ્ચાર મનમાં કરવો અને શ્વાસ મુકતી વખતે ૬૬ શબ્દનો તે જ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરવો. આ પ્રમાણે અને હું તે તત્ત્વરૂપ છું, હું તે પરમાત્મરૂપ છું, એ પ્રમાણે અંતરથી ભાવના કરવી.

એ વાત સત્ય છે, કે પ્રાણાયામ એ આત્મજ્ઞાન નથી, પણ આત્મજ્ઞાનનું તે એક ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે. ધણા વેદાંતીઓ, કે જે યોગ્ય સદ્ગુણવિનાના હોય છે અને જેમની કાંઈ રિચીત્ત હોતી નથી, અને જે માત્ર પોપટજેવા જ હોય છે તે કહે છે, કે “પ્રાણાયામ વગેરે સાધનોની શી જરૂર છે, સાધનોથી કંઈ આત્માની પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી પ્રાણાયામ વગેરે ક્રિયાઓ નિર્થક છે.”

પણ આ લોકોનું કહેવું અનુભવવગરનું જ હોય છે; જો આ પ્રમાણે પ્રાણાયામ નિર્થક છે તો પછી વેદાંતમાં જણાવેલાં શ્રવણ મનન, નિદિધ્યાસન વગેરે સાધનો પણ નિર્થક છે. પરંતુ સત્ય વાતી એ છે કે આ શ્રવણ મનન આદિ સાધનોવડે જેમ પરમાત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેમ પ્રાણાયામરૂપ સાધનવડે પણ તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

વળી ઉપર જણાવ્યા તેવા વાતોડીઆ વેદાંતીઆ કહે છે, કે પ્રાણાયામ તો માત્ર એક કસરત છે. હા, ખરી વાત છે. તે એક કસરત છે, વ્યાયામ છે, પણ તે એવી કસરત છે, કે જેના પરિણામમાં આરોગ્ય સુદૃઢ થાય છે, આયુષ દીર્ઘ થાય છે, નાડીઓની શુદ્ધિ થાય છે, અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે, અર્થાત્ તેના રાજસતામસ દોષો ન્યૂન થાય છે, અને મન સ્થિર થઈ અંતરમાં જ્ઞાનપ્રકાશ થાય છે તથા આ વિશ્વઉપર અદ્ભુત સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તથા આવાં બીજાં અનેક સામંથ્યો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તો આવા મહત્ ફળને આપનાર કસરત નિત્ય કરવાને શી અડચણ છે તે સમજાતું નથી. પરંતુ આ લોકો પ્રાણાયામના મહિમાને કિચિત્ સરખે. પણ નહિ જાણતા હોવાથી તે ઉપર જણાવ્યાં તેવાં વચનો અનાનથી બોલે છે, જેથી શુદ્ધિમાને અને સત્સુખેચ્છકે તેવાં વચનોથી વ્યામોહને ધરબો ધટતો નથી.

આ લેખક માને છે કે પ્રાણાયામના સંબંધમાં આ લેખમાં ઘણી ચર્ચા કરી એ સંબંધમાં યથામતિ પ્રકાશ પાડ્યો છે તો ત્રિવેણી વાચકવર્ગ તેના મહિમાને જાણીને તેનું નિત્ય આગ્રહ અને પ્રેમથી અનુષ્ઠાન કરવા કૃપા કરશે.

(અપૂર્ણ.)

પંડિત જગન્નાથ પ્રભાશંકર,

મંત્ર, વિદ્યાનું રૂપ વધારે પકડે ?

વિદ્યામરીરવત્તા મંત્રરહસ્યમ્ ॥

મંત્ર વિદ્યાનું રૂપ પકડે ત્યારે રહસ્ય ઉઘડે.

કેટલાક ધર્મનિષ્ઠ શ્રેયઃસાધકો મને પૂછે છે કે અમારા મંત્રની સિદ્ધિ કેમ થતી નથી; અમુક પુરુષ પારંગત અથવા મંત્રસિદ્ધ કેમ થયા અને અમે જ્યાં ને ત્યાં પડેલા જોવા કેમ જણાઈએ છીએ ? આ પ્રશ્નના યથામાત્ર સમાધાનાર્થ આજના વિષયનો ઉપક્રમ થાય છે.

શ્રી સદ્ગુરુ પરમાત્માદારા ભોગ મોક્ષને સિદ્ધ કરાવનાર અમે મંત્રરૂપ સાધન મેળવ્યા પછી શ્રેયઃસાધકો મંત્રરક્ષણ અને મંત્રદીપન કરતા નથી. મંત્રની પ્રાપ્તિ પ્રાકતન પુણ્યનું ફળ છે, પરંતુ તે મંત્રનું રક્ષણ અને મંત્રનું સિદ્ધિપર્યંત દીપન વર્તમાન જન્મના પ્રયત્નથી જ થઈ શકે છે. આંખાઉપર ફેરી તૈયાર થતી એ આંખાના માલીકનું પ્રાકતન કર્મનું ફલ છે. પરંતુ તે ફલનું રક્ષણ કરી આત્મભોગને અર્થે અથવા પરભોગને અર્થે તેને પકવવાની યોજના કરવી એમાં પુરુષપ્રયત્નની જરૂર છે. ઉંચા પ્રકારનાં ફલ માલીકની બેદરકારીથી કોઈના ઉપયોગમાં આવ્યા વિના નાશ પામે છે; અને ચતુર માલીક સામાન્ય ફલનો પણ સારો વિનિયોગ કરી જીવે છે.

કેટલાંક પુષ્પો માત્ર સુંદર રૂપવાળાં હોય છે, અને કેટલાંક માત્ર સુગંધવાળાં હોય છે. પરંતુ કેટલાંક યુક્તિયુગ્મો વગેરે સારાં રૂપવાળાં અને સારા ગંધવાળાં હોય છે, પુષ્પની સુરૂપ અને સુગંધ એ બે શક્તિ છે, તેમ મંત્રની પણ બે પ્રકારની શક્તિ છે: એક શક્તિનું નામ વાયકશક્તિ છે; અને બીજીનું નામ વાચ્યશક્તિ છે. વાયકશક્તિના પ્રભાવથી શબ્દમૂલ શબ્દસૃષ્ટિરૂપે ખીંચે છે; વાચ્ય-શક્તિના પ્રભાવથી અર્થમૂલ અર્થસૃષ્ટિરૂપે ખીંચે છે. આ ઉભય સૃષ્ટિના વૈભવનો અનુભવ મંત્રવિદ્યને થાય છે. જેમ સુંદર અને સુગંધવાળાં પુષ્પો ભોક્તાના અભાવે નિરર્થક જીવન ગાળનારાં થાય છે, તેમ અનુભવ અથવા વેદનવિના મંત્રની વાયકશક્તિ અને વાચ્ય-શક્તિ ખીંચે તોપણ જ્ઞાતાના અભાવે નિરર્થક છે. મંત્ર પોતે જ વાયક અને વાચ્યરૂપે બંધિત થાય તેવો પદાર્થ છે. શબ્દમાં નૈસર્ગિક અર્થને

બ્યક્ત કરવાની શક્તિ હોય છે, પરંતુ તેનો સ્ટેટ જ્ઞાતાના વ્યાપાર-
ઉપર આધાર રાખે છે. ગાય-એ શબ્દનો અર્થ ગાયરૂપ જાતિમાં
અથવા બ્યક્તિમાં મદા સર્વદા અન્વિત એટલે જોડાયેલો હોય છે,
પરંતુ તે જાતિ અથવા બ્યક્તિનો બોધ શબ્દસંકેતને જાણનાર મનુ-
ષ્યની જુદીમાં થાય છે. જ્યાં સુધી આ બોધનો ઉદય અથવા સ્ટેટ
ન થાય ત્યાં સુધી ગાય-એ શબ્દ અને ગાય-એ અર્થ નિલસંબંધ-
વાળા છતાં અમેધ્ય નાદ જેવા હોય છે. પક્ષીઓના અનંત શબ્દો
આપણા સંકેતના જ્ઞાનના અભાવે અમુક ભાવોમાં તે ગુંથાયેલા છતાં
આપણને અજ્ઞાત રહે છે. સામાન્ય શબ્દજ્ઞાનમાં જેવો નિયમ છે,
તેવો જ નિયમ મૂર્તિ શબ્દબોધના ઉદયમાં પણ પ્રવર્તે છે. આપણો મંત્ર
આપણા મંત્રસંકેતને નહિ જાણનારને પક્ષિના કલકલ શબ્દ જેવો છે;
આપણે પોતે પણ સંકેતનું ગ્રહણ ન કરીએ તો તે મંત્ર કેવલ નાદ-
રૂપ અથવા ધ્વનિરૂપ છે, પરંતુ તે વાયકશબ્દ ગણાય નહિ. આપણા
મંત્રને આપણે કેવલ નાદ અથવા કેવલ ધ્વનિને બદલે વાયકશક્તિ-
વાળો પ્રથમ બનાવવો જોઈએ. ધણા મંત્રજાપી સાધકો મંત્રના
શબ્દનું કેવલ નાદરૂપે અથવા ધ્વનિરૂપે રટણ કરે છે. આથી મંત્રની
નાદશક્તિ આપણા જ્ઞાન અને ક્રિયાતંત્રમાં વ્યાપ્ત થાય છે, અને તેથી
શીઝ પદાર્થોના જ્ઞાન અને તેની પ્રાપ્તિના વ્યવસાયમાંથી આપણને
છોડવી એક રીતે વિજ્ઞાતીય વૃત્તિઓને તે મંત્રજાપ અટકાવે છે તે
વાત ખરી છે, પરંતુ મંત્રની વાયકશક્તિસાથે તે જાપ થયેલો નહિ
હોવાથી આપણે સંજ્ઞાતીયવૃત્તિના અસ્તવ્યસ્ત તરંગોને ધારાવાહી કરી
શક્તિ નથી. કેવલ નાદશક્તિ અથવા ધ્વનિશક્તિ મોટા સ્ટીમરોડ
રોલર જેવી છે. તે વડે નાના મોટા સર્વ વિષયોના કાંકરા દબાઈ
જાય છે, પરંતુ તેના ઉપર “કાંકરીટ” વિના ગાડીઓના ચક્કરો ધસારો
પહોંચે છે, અને પગે ચાલનારના પગના તળીઆમાં દુઃખ થાય છે.
મંત્રની વાયકશક્તિ ચિત્તભૂમિને સંજ્ઞાતીય વૃત્તિના “કોન્ક્રીટ” વડે
સરલ અને સુગમ બનાવે છે.

સરળ અને સુગમ પ્રવાહઅર્થે વાયકશક્તિ છે; અને જંતવ્ય
ધામે પહોંચાડનારી વાચ્યશક્તિ છે. ધણો સુંદર રસ્તો હોય, પરંતુ જે
ધામઉપર તે લઈ જાય છે તે ધામમાં પેસતાં મોટા ખાડા હોય તો
આપણો પ્રવાસ ગમે તેટલી ત્વરાથી અને સુગમતાથી ક્યાં હોય તો
પણ નિરર્થક ગણાય છે. તેમ જ મંત્રની વાચ્યશક્તિ ઉઘડી નહિ તે

મંત્ર નાદશક્તિસંપન્ન હોય, અને વાયકશક્તિથી સંપન્ન હોય તો પશુ ઇષ્ટ પ્રાપ્ત કરાવતો નથી.

સારાંશ મંત્રજાપીએ પોતાના ઇષ્ટમંત્રને કેવલ નાદબ્રહ્મમાંથી વાયકબ્રહ્મરૂપે આશ્રયે, અને ત્યારપછી તેને વાચ્યબ્રહ્મરૂપે વ્યક્ત કરવો જોઈએ. વૈષ્ણવી વાણીમાં ઇતરને સંજળાય તેવો જપ પ્રાણના વેગવાળો હોવાથી નાદબ્રહ્મ સમજવો; મધ્યમામાં આપણને જ નાદનું ભાન કરાવનાર જપ તે મનના વેગવાળો હોવાથી વાયકબ્રહ્મરૂપ સમજવો; અને પશ્ચાતી વાણીમાં થતો શુદ્ધિના વેગવાળો જપ તે વાચ્યબ્રહ્મરૂપ સમજવો. શબ્દનું આત્મ ત્રિવિધ સ્વરૂપ-નાદરૂપ, વાયકરૂપ અને વાચ્યરૂપ-શબ્દની અંતસ્થ શક્તિરૂપ છે. શબ્દની તત્ત્વાત્મારૂપ દ્રવ્યમાં જ આ શક્તિ રહેલી છે. તે શુભ અથવા અવ્યક્ત છે; તેને પ્રકટ અથવા વ્યક્ત કરનારને પરાશક્તિ કહે છે અને તે અધ્યાત્મશક્તિ છે અર્થાત્ આત્માની પોતાની સ્વયંભૂ શક્તિ છે. આ શક્તિ ચિત્તિરૂપ છે એટલું જ નહિ પરંતુ ચૈતન્યરૂપ છે. તે વ્યાપક અગ્નિ-તત્ત્વ જેવી છે એટલું જ નહિ, પરંતુ મળગતા અગ્નિની જ્યોતિ જેવી છે. ચિત્તિશક્તિ વ્યાપક છે. સારે ચૈતન્યશક્તિ પ્રકાશતા હોવા જેવી છે; ચિત્તિશક્તિ વિભુ છે સારે ચૈતન્યશક્તિ અણુ છે; ચિત્તિશક્તિ મહત્તો મહોદયસી પ્રકૃતિ છે સારે ચૈતન્યશક્તિ અણોરણીયસી પ્રકૃતિ છે, ચિત્તિશક્તિ શબ્દબ્રહ્મ અને અર્થબ્રહ્મમાં શાંત ભાવે રહે છે; ત્યારે ચૈતન્યશક્તિ શબ્દબ્રહ્મ અને અર્થબ્રહ્મમાં સ્પંદભાવે ઝળકે છે; ચિત્તિશક્તિ નિરાકારા, નિર્વિશેષા, અને નિર્ગુણા છે, ત્યારે ચૈતન્યશક્તિ સાકારા, સવિશેષા અને સગુણા છે; ચિત્તિશક્તિ અધિષ્ઠાન અથવા યોનિરૂપ છે, ત્યારે ચૈતન્યશક્તિ આધેય અથવા શિંગરૂપ છે; ચિત્તિશક્તિ અધિષ્ઠાન-ભાવથી બ્રહ્મ થતી નથી, ત્યારે ચૈતન્યશક્તિ હિંચુખ થાય છે, ચિત્તિશક્તિ જ્ઞાનપ્રધાના છે ત્યારે ચૈતન્યશક્તિ જ્ઞાતપ્રધાના છે; ચિત્તિશક્તિમાં સામાન્ય પ્રકાશ હોય છે, ત્યારે ચૈતન્યશક્તિમાં વિશેષ પ્રકાશ હોય છે; ચિત્તિશક્તિમાં પ્રમાતૃનું અભિમાન હોતું નથી. ચૈતન્યશક્તિમાં તે હોય છે. આ પ્રમાણે આપણા આત્માની ચિત્તિશક્તિ અને ચૈતન્યશક્તિ સ્વયંભૂ છે. તેમાંથી મંત્રની વાચ્ય અર્થશક્તિને અને વાયક શબ્દશક્તિને સ્પંદ આપનારી શક્તિ તે ચૈતન્યશક્તિ છે. આ વાચ્ય-વાચકને વ્યક્ત કરવાનો વેગ આપનારી શક્તિને પરાશક્તિ પણ કહે છે. આ પ્રમાણે સાધકના આત્માસાથે મંત્રનો સંબંધ નીચે પ્રમાણે બનેલો હોય છે:—

શબ્દના વ્યાપાર	અર્થની વ્યક્તિ	અધ્યાત્મ વ્યાપાર
અથવા પ્રવૃત્તિ	અથવા સ્ફોટ	અથવા પ્રવૃત્તિ
૧ વૈષ્ણવી વાણીનો જપ (નાદબ્રહ્મ) -	પ્રાણસ્પંદ	ક્રિયાશક્તિ
૨ વાયુશક્તિવાળો મધ્યમાનો જપ -	મનસ્પંદ	ઇન્દ્રિયશક્તિ
(વાયુકબ્દ) -		
૩ વાચ્ચશક્તિવાળો પશ્યંતી વાણીનો		જ્ઞાનશક્તિ
જપ (વાચ્યબ્રહ્મ)	બુદ્ધિસ્પંદ	
૪ શબ્દનિરોધ	અર્થનિરોધ	નિર્વાણશક્તિ

શુદ્ધ વિદ્યાનો ઉદય (શુદ્ધ ચૈતન્યસ્પંદ)

ઉદાહરણ તરીકે ઝૂં નમઃ શિવાય-એ મંત્ર આપણે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારથી વૈષ્ણવી વાણીમાં જપીએ ત્યારે આપણે વાણીના સ્થાનને ક્રિયાનો વેગ આપીએ છીએ, અને તે વેગવડે પ્રાણવાયુનો સ્પંદ થાય છે, અને ઉપરના જકાર મકાર ઇત્યાદિ વર્ણથી રચાયેલાં પદો અને આખું વાક્ય નાદબ્રહ્મના શરીરરૂપે ધડાય છે. વૈષ્ણવીવાણીમાં થતો ઝૂં નમઃ શિવાય-એ જપ આપણે ઉપજાવેલો નાદબ્રહ્મનો સપ્રાણ અને સક્રિય દેહ છે અથવા મંત્રમય તનુ છે.

મંત્રમય તનુ અથવા શરીરમાં પ્રાણાત્મારૂપે પેટેલી નાદશક્તિ શિવતત્ત્વની કોઈ નાની કલાને-(પછી તે કલા ચંપાની કળીના ઉપલા એક પડ જેવી હોય)-ન્યારે ખીલવે છે ત્યારે શબ્દની નાદશક્તિ પથ-ટાઈ સમનાશક્તિ એટલે સંકલ્પરૂપા બને છે. આપણે જપ કરનાર શિવતત્ત્વના કોઈ સાકારરૂપના અંશને, કોઈ વિશેષ રૂપને, અથવા કોઈ ખાસ ગુણને મધ્યમામાં ઉકલીએ છીએ. આ પ્રમાણે શિવતત્ત્વના કોઈ સ્થૂલ રૂપને, અથવા સ્થૂલ ગુણને અથવા સ્થૂલ કર્મને આપણે ક્રમશઃ ચિંતવીએ છીએ. આપણે સામાન્ય સમજણવાળા મનુષ્યની પેઠે શિવની પાર્વતીસહિત અને ગંગાને ધારણ કરનારી કોઈ રમ્ય મૂર્તિને, આ વિશ્વઉપર જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી ગર્ભિત નેત્રવડે જોતી, અને ઇન્દ્રાદિ દેવાને ભસ્મની ચપટીથી ઐશ્વર્ય આપતી મનમાં ઉભી કરીએ છીએ. આપણે મધ્યમાના જપમાં ઉભી થયેલી અનાદિ અને અનંત ગુણોવાળી શિવતત્ત્વની મૂર્તિની અત્યંત નાની કલાને જમ-વીએ છીએ. અને તેસાથે આપણી જીવકલા એમ કંખે છે અથવા એમ કમ્પે છે કે આ શિવકલાસાથે હું શી રીતે સાયુજ્ય પામું.

મંત્રની આ મધ્યમા વાણીમાં ઉભી થતી ઇષ્ટદેવતાની નાની મૂર્તિ, અને તેના એક બે ગુણો અથવા પરાક્રમેને પ્રકટ કરનારી શબ્દશક્તિને વાયકશક્તિ કહે છે. સપ્રાણ અને સક્રિય મંત્રનું નાદાત્મક શરીર આપણને કહે છે કે આ મૂર્તિ અમુક અમુક અસૌકીક ગુણોવાળી, અને પરાક્રમવાળી છે. નાદાત્મક શરીર જાણે બોલતું હોય એવું મંત્રજાપીને સમજાય છે, તેથી આ શક્તિને વાયકશક્તિ કહે છે. તે આપણા કંઠના આકાશમાં “ દેવવાણી ” પડે બોલે છે. બોલનાર જાણે પડદામાં હોય અથવા ઉંચે હોય એવી સ્થિતિ આ પ્રકારના જપમાં હોવાથી આપણે દેવતાને જો કે કેવલ અબ્યક્ત ગણતા નથી, પરંતુ વ્યક્તાબ્યક્તભાવવાળા—સહજ ઝાંખી કરાવનાર છાયારૂપવાળા—ગણીએ છીએ.

મંત્રજપ મુખમાંથી પડે કંઠમાં ઉતર્યા પછી અધિક અભ્યાસના પરિણામમાં આપણા હૃદયદેશમાં થતો ચાલે છે. વૈષ્ણવીને જગવનાર પ્રાણને આપણે પ્રેરવો પડતો નથી. મધ્યમાને જગવનાર મનને આપણે પ્રેરવું પડતું નથી, પરંતુ પશ્યંતીમાં આપણે અનર્મુખ ઉઘડેલી દર્શિવડે—બુદ્ધિના ચક્ષુવડે—ૐ નમઃ શિવાય એ વર્ણાવલિ અક્રમભાવથી ઉકેલીએ છીએ. જેમ આહારતેજવડે આકાશમંડલમાં તારાઓને એક જ દર્શિથી જોઈએ, તેમ મંત્રની વર્ણાવલિને ખીજેલા પુષ્પ જેવી આપણે ટગરટગર બુદ્ધિની દર્શિવડે જોઈ શકીએ છીએ. પરંતુ વર્ણાવલિસાથે જ ઇષ્ટદેવતાનું દિવ્યરૂપ વાચ્ય અર્થરૂપે આપણે ઉકેલીએ છીએ. આપણા ઇષ્ટદેવનું સ્વરૂપ વૈષ્ણવીમાં પ્રાણમય હતું, અને મધ્યમામાં મનોમય હતું તે હવે પશ્યંતીમાં વિજ્ઞાનમય બનેલું જોઈએ છીએ. આ વિજ્ઞાનમાત્રાનું બનેલું ઇષ્ટદેવતાનું દિવ્યરૂપ આપણને વાચ્યાર્થના પ્રત્યેક સંકેતને ઉકેલતું ચાલે છે. જેમ ભાષાની બ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ થયા પછી વાક્યાર્થના ગ્રંથણમાં આપણને પદાર્થ ગ્રંથણ કરવાનો શ્રમ રહેતો નથી અને કાશ તથા વ્યાકરણની મદદ લેવી પડતી નથી, તેમ આ પશ્યંતીના જપમાં વ્યક્ત થયેલી ઇષ્ટદેવતાની વિજ્ઞાનમય મૂર્તિના અંગો, પ્રત્યંગો, વિશેષો, ગુણો, આવરણ દેવતાઓ, વાહન, મુદ્રા આયુધો વગેરે સર્વ સામયી સમય વાક્યાર્થજેવી સત્ત્વર સ્ફુટ થઈ જાય છે. આ સ્ફોટ ઘટામાં આપણી અધ્યાત્મજ્ઞાનશક્તિ બુદ્ધિને મદદ આપે છે, ખીજા કોઈ પણ સાધનની તેમાં જરૂર રહેતી નથી. પરમ માહેશ્વર શ્રીકંઠાચાર્ય આ પ્રાતિભદર્શનવડે શિવતત્ત્વને સમજ્યા પછી કહે છે કે “અમારા નિત્ય સ્વયંપ્રકાશ સ્વરૂપને

પોતાના અહંકરના દીપકમાં પેહલું છતાં અમે જાણીએ “શિવ નથી” એમ કહેવાનું આદેશ કરીએ છીએ, અને તેના બદલે બધું જોઈએ જોઈએ છે (બળદેવ છે) તેનું તેમને જાણ કરાવવા જણે દે શિવ ! તમે વૃષભને આગળ ક્યેં લાગે છે ! અર્થાત્ તમારું વાહન પોતે પૂર્ણ નંદી છે, અને જાણીએ જાણીએ છે એમ સમજે છે !”

મંત્રની વાચ્યશક્તિ શિવતત્ત્વને વ્યક્ત કરે છે. પશ્ચાત્તી જપમાં જણ કામતો—એ ધાતુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો અને વર્ણના વિલોમ-વાળો શબ્દ (વચ્ચિત્તું અવગું રૂપ શિવ) સ્વયંપ્રકાશ અને અત્યંત સુંદર અહંપદાર્થ તે શિવ-એવું વાચ્યદેવતાનું જાણ જાણે છે. શુદ્ધ “હું” તે શિવ એ સ્ફુર્તિ મંત્રજાપીને વિદ્યુત જેવી જાણે છે. આ સ્ફુર્તિને માનિકા વિદ્યા કહે છે કારણ કે તેવી સ્ફુર્તિ “હું” સાથે જોડાયેલા સર્વ સંસારી ધર્મોને કાપે છે (વિવિધાન વાસના-જાલાન ઘટિ વિદ્યોતિ કોત્યંતે—વિવિધ સંસારની વાસનાની જાળોને કાપે છે માટે આ મંત્રની વાચ્યશક્તિ વિદ્યા કહેવાય છે, વિદ્યા શબ્દ વિ+દ્યુ (કાપવું) એમાંથી વ્યુત્પન્ન થયો છે એટલું જ નહિ પણ વિદ્ (જાણવું) એ ધાતુમાંથી (વિદિ+આ=વિદ્યા) સર્વાંશ જાણવું અથવા અનુભવવું તેનું નામ વિદ્યા.

વિજ્ઞાનમય રૂપવાળા અહંપદાર્થરૂપ શિવતત્ત્વને સર્વાંશ અનુભવવું એનું નામ “શિવતત્ત્વવિમર્શિની વિદ્યા” એટલે શિવ-તત્ત્વનું અધ્યાત્મપ્રત્યક્ષ કરાવનારી મંત્રની પદ્ધતિ કહે છે. જે મંત્ર પ્રથમ નાદાત્મક હતો અને દેવતાના પ્રાણમય શરીરમાં વ્યાપ્ત થયો, જે મંત્ર પછીથી વાચક શક્તિવાળો થઈ દેવતાના મનોમય શરીરમાં વ્યાપ્ત થયો; જે મંત્ર પુનઃ વાચ્યશક્તિવાળો થઈ તે જ દેવતાના વિજ્ઞાનમય શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈ મંત્રજાપીના સંમુખ તેના શુદ્ધ અહંરૂપને દર્શણમાં પ્રતિબિંબ પડે તેમ જીવન રૂપે—સચ્ચેતન દેહરૂપે—અનુભવાયો તે મંત્ર વિદ્યારૂપ જાણીએ કહેવાય; તે મંત્રનો જપનાર વિદ્વાન કહેવાય. ઈતર મંત્રના જપ જપનારા અવિદ્વાન અથવા અવિદ્યાવાળા એટલે કેવલ કર્મ કરનારા સમજાવા.

દેવતાના વિમહનું અથવા શરીરનું આ વિજ્ઞાનમય પશ્ચાત્તી વાણીના દર્શણમાં અત્યંત પ્રત્યક્ષ પૂર્ણવિદ્યા નથી, પરંતુ અણ્વિદ્યા છે. તેમાં પણ શુદ્ધ અહંપદાર્થને મર્ષાદા આપનારો રૂપ હોવાથી

તે વિદ્યા પિંડના આવરણનો ભેદ કરી બ્રહ્માંડમાં અદ્વંત્યપુરણ અ-
ભ્યાસરૂપે કરાવી શકતી નથી. પિંડના આવરણનો ભેદ કરી બ્રહ્માં-
ડના આવરણમાં રહેલા સર્વ પ્રાણી પદ્ધતિમાં દેવતાનું પ્રત્યક્ષ કરા-
વનારી વિદ્યાને શુદ્ધવિદ્યા કહે છે. ધણી કાળના પસ્યંતી વાણીના
જપની વિદ્યાત્મક સિદ્ધિ થયા પછી વિદ્વાન મંત્રજ્ઞપીની વાચ્ય સ્થિતિ
પિંડનું અતિક્રમણ કરનારી થાય છે. જેમ સામાન્ય અજ્ઞવાળું આ-
પણું પિંડના અંદરના અવયવો અને તેની સ્થિતિનો પ્રકાશ કરી
શકતું નથી પરંતુ “ એકસ ” કિરણોવડે તે અવયવો અને તેની
સ્થિતિનો “ ફોટો ” પડી શકે છે, તેમ જ અણુરૂપે સિદ્ધ થયેલી
આ વિદ્યાશક્તિ પિંડના પરમાણુઓના પુંજને ભેદી અગમ્ય કિરણો-
વડે બ્રહ્માંડમાં પ્રસારણ પામે છે. દેવતાના જ અદ્વંત્યક્ષેત્રો આ
ભાવાવેશ જે જે પદાર્થો અને પ્રાણીઓના સંબંધમાં થાય તે તે
પ્રાણીપદાર્થો દેવતાની વિભૂતિથી રંગાયેલા અનુભવાય છે. આ બ્ર-
હ્માંડના પ્રાણીપદાર્થોમાં દેવતાની વિભૂતિથી રંગાયેલા રૂપને માંત્રિકા
દેવતાની આનંદમયી મૂર્તિ કહે છે. દેવતાની આનંદમયી ઓરાથી
વીંટળાયેલું આ રૂપ જેને પ્રત્યક્ષ થાય તે મંત્રજ્ઞપીની વિદ્યાએ
શુદ્ધવિદ્યાનું રૂપ પકડતું સમજવું. જ્યાં સુધી આ ભાવાવેશવાળી શિવ-
દષ્ટિ અમુક શિષ્યમાં અથવા પુત્રમાં વળગેલી રહે ત્યાં સુધીમાં તે
શિષ્યના અથવા પુત્રના શરીરમાં રહેલા અણુમલ, માયામલ, અને
કર્મમલ પાકી જાય છે. આ શુદ્ધ વિદ્યાના ભાવના આવેશવાળી
સિદ્ધની દાષ્ટ અદ્ભુત ચૈતન્યશક્તિનો પાત કરાવી પુત્રના અથવા શિષ્યના
પિંડનો વેષ કરે છે. શુદ્ધવિદ્યાની સંપત્તિવિના આ વિભૂતિ અથવા
ભરમ અન્યના મલને પકવ કરવામાં આપી શકતી નથી. આ અ-
ત્યંત પવિત્ર ચિન્મયી દષ્ટિનો પાત સિદ્ધ જનો પોતાના અત્યંત
ભક્ત પુત્ર અથવા શિષ્યપ્રતિ જ કરે છે, અને તેથી શુદ્ધવિદ્યાની
ખુમારીવાળો સિદ્ધ પુરુષ ધણે ભાગે નિમેષ દષ્ટિવાળો અથવા નીચી
દષ્ટિથી હિન્મેષ કરનારા હોય છે. તેવા પુરુષોની સંખ્યા દષ્ટિ ધણી
પુણ્યના ફલરૂપે કોણક જ મેળવી શકે છે.

મંત્રને ઉપરના પ્રકારથી વિદ્યાનું રૂપ આપવું એનું નામ
મંત્રરક્ષણ છે. કોઈને મંત્ર કહેવો નહિ એટલામાં મંત્રરક્ષણ
નથી. વિદ્યાના રૂપમાં પદ્ધતિયેલો મંત્ર કદી ખોવાતો નથી, કેમકે
તેમાં અનુભવ, પીઠમાં રહેલો હોય છે. મંત્રને વિદ્યાના રૂપમાંથી શુદ્ધ

વિદ્યાનું રૂપ આપવું એટલે કે પોતાના પિંડનું અતિક્રમણ કરી અન્ય બ્રહ્માંડરૂપ પ્રાણી પદાર્થમાં દેવતાના અહમ્મહને—એટલે અહ-ભાવને—પ્રસરાવવું તેનું નામ મંત્રદીપન છે.

જેઓને મંત્રપ્રાપ્તિ થઈ હોય તેમણે મંત્રરક્ષણ અને મંત્ર-દીપન કરવાનો ક્રમ સાધવો જોઈએ. પોતાની આત્મશક્તિ પ્રતિબદ્ધ દશાવાળી કુંડલિનીરૂપ હોય તો તેણે પોતાના સિદ્ધ ગુરુની શિવદષ્ટિના વેધવડે તેને જગવવી જોઈએ, અને તેને કુંડલિનીનું રૂપ મુકાવી સીધા સુષુપ્ત્યાના ત્રીણા માર્ગે શુદ્ધ અહમ્મદાર્થમાં (શિવતત્ત્વમાં) સાયુજ્યભાવ પામતી કરવી જોઈએ.

મંત્રની વિદ્યા અથવા શુદ્ધવિદ્યા મંત્રનું રક્ષણ અને મંત્રનું દીપન કરે પરંતુ જે સાધકે સિદ્ધ પુરુષના મંત્રરક્ષણ અને મંત્ર-દીપનનો લાભ લેવો હોય તેણે વિનય સામગ્રી મેળવવી જોઈએ. જેમ ધાતુ અથવા દ્રવ્યને ધસવાથી, ટીપવાથી, તપાવવાથી, અને એવી ક્રિયાઓવડે ઓપ મળે છે, પરંતુ કેવલ માટીને તેવો ઓપ આપી શકાતો નથી, તેમ પુત્ર અથવા શિષ્યમાં દ્રવ્યસંપત્તિ હોય તો જ તેનામાં ગુરુની વિદ્યા અને સદ્ગુરુની શુદ્ધ વિદ્યા વિનયનો સંસ્કાર લાવી શકે છે. તે દ્રવ્યસંપત્તિ એટલે બાહ્ય ધન નહિ, પરંતુ આંતર-શુદ્ધિની સંપત્તિની અગત્ય રાખે છે. વિનીત થવાની દમ્પણવાળાએ વિદ્વાનનો સંબંધ કરી આઠ પ્રકારની સંપત્તિ મેળવી રાખવી, કારણકે ગુરુદક્ષિણામાં આ આઠ સંપત્તિમાંની એક પણ સંપત્તિ ગુરુચરણમાં મુકવી પડશે. વિત્તસાધ્ય કરનારને જગદના બ્યવહારો સિદ્ધ થતા નથી, તેમ ધર્મસાધ્ય કરનારને પરમાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. મંત્રમાર્ગમાં જે સંપત્તિની જરૂર છે તે જ્ઞાનમાર્ગની શમાદિ છ સંપત્તિથી જૂદા પ્રકારની છે. તેનું સૂત્રવાક્ય:—

શુશ્રૂષાશ્રવણગ્રહણધારણાવિજ્ઞાનઝહાપોહ—

તત્ત્વાભિન્નિવિષ્ટબુદ્ધિ વિદ્યા વિનયતિ નેતરમ્ ।—

૧ ગુરુની શુશ્રૂષા, (૨) મત્રશબ્દશ્રવણ; (૩) મંત્રના અર્થનું ગ્રહણ (૪) મંત્રના અર્થનું ધારણ, (૫) મંત્રના અર્થના ચૈતન્યનું વિજ્ઞાન, (૬-૭) મંત્ર રહસ્યના સંબંધમાં તર્ક વિતર્ક કરવાનું બલ, અને (૮) મંત્ર રહસ્ય અથવા તત્ત્વમાં સદાયહવાળી બુદ્ધિ—આ આઠ સંપત્તિવાળા શિષ્યને વિદ્યાવિનીત કરે છે, અન્યને નહિ.

વિદ્વાન મંત્રવિદ્ સિદ્ધાંતમાંથી તમને આ સામગ્રીસંપ્ત હશે તો વિનયનું ધાન કરશે તે સામગ્રીવિના તે પોતાના વિદ્યા

અથવા શુદ્ધ વિદ્યાને કાચખાની પેઠે પોતામાં સંકોચી રાખશે. સિદ્ધ મંત્રવદ્ તમારી પાસે “મારું કાંઈ સંભળે. મારે કાંઈ કાંઈ સંદેશ કહેવો છે”—એવું ડિડિમ વગાડી ભાષણ કરવા નહિ આવે. તમારે તેમની પાસે શુશ્રૂષા કરી જવું પડશે. તેમના પ્રતિ તમારે આદર કરવો પડશે, તેમના પ્રતિ ભક્તિ અને પ્રેમ પ્રકટાવવો પડશે. આ મંત્ર-માર્ગની પહેલી સંપત્તિ ધણાઓને મોઢા મૂલની ચંઈ પડી છે. મંત્રવિદ્યા અને પ્રકટવિદ્યામાં માટે ભેદ એ છે કે પ્રથમની સિદ્ધિ કરવામાં તચ્છર-જીતાની પહેલે ડગલે જરૂર છે, ત્યારે બીજીની સિદ્ધિમાં ગુરુને ઉપકાર પ્રદર્શન કરવાની માત્ર વ્યવહારની નીતિ બસ થાય છે. મંત્રવિદ્યામાં સદ્ગુરુ સર્વસ્વ આપે છે માટે શિષ્યમાં સર્વત્યાગવાળા યજ્ઞની જરૂર છે; પ્રકટવિદ્યામાં ગુરુ લૌકિક અર્થ સાધનારી વિદ્યા આપે છે માટે અર્થત્યાગની જરૂર છે.

એક મંત્રસિદ્ધ પુરુષ ગમે તે શાસ્ત્રમાં દષ્ટિ નાંખે તેમાં સુંસરે ઉતરી જાય છે. કારણ કે તેને મંત્રનું દીપન થવાથી તેનો વિનિયોગ ગમે તે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવવામાં કરી શકે છે. મંત્રસિદ્ધિપાસે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અથવા અધિભૂતશાસ્ત્ર અથવા અધિદૈવશાસ્ત્રના મંત્રની કુચી છે. તેવડે તે તે શાસ્ત્રની પેટીઓ ઉઘાડી સર્વ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. પરંતુ સંસારના પાકા અનુભવવાળા ભર્તૃહરિના કહેવા પ્રમાણે:—

તત્તદુત્પ્રેક્ષમાણાનાં પુરાણેરાગમૈર્વિના ।

અનુયાસિતવૃદ્ધાનાં વિદ્યા નાતિપ્રસીદ્ધતિ ॥

પુરાતન રહસ્યગ્રંથોના મર્મને શુદ્ધિમાં નવા નવા અંકુરિત કર્યા વિના, અને વિદ્યાવૃદ્ધ મહાપુરુષોની ઉપાસના કર્યા વિના વિદ્યા પ્રસાદ આપનારી કદી થતી નથી.

સારાંશ: “મંત્ર સિદ્ધ કેમ થતો નથી”—એ પ્રશ્નનું ઉત્તર એટલું જ કે “તમે મંત્રપ્રાપ્તિ કર્યા પછી મંત્રનું રક્ષણ કર્યું નથી, મંત્રનું દીપન કર્યું નથી, અને મંત્રદાતા સદ્ગુરુની જોષએ તેવી શુશ્રૂષા કરી નથી, અને વિદ્યાવૃદ્ધ ગુરુજનોની ઉપાસના કરી નથી તેથી મંત્ર સિદ્ધ થતો નથી. મારે દીલગીરીસાથે કહેવું જોઈએ કે કેટલાકે મંત્ર પ્રાપ્ત કરી ઉઘાટો ક્રમ સાધ્યો છે એટલે કે મંત્રને પ્રકટ કરી તેના વીર્યને ગુમાવ્યું છે, મંત્રને ઉંધતો કર્યો છે, મંત્રદાતા ગુરુનો દ્રોહ કર્યો છે, વિદ્યાવૃદ્ધ ગુરુજનોની અવગણના અથવા હાંસી કરી છે, તેથી તમારો મંત્ર પક્ષીના કલકલ નાદ જેવો જ માત્ર રહ્યો છે.

નર્મદાચંકર દેવશંકર મહેતા.

જૈનદર્શન.

(૧)

ધણા કાળસુધી જૈન અને બૌદ્ધોના બાહ્ય આચારોના સામ્યને લીધે તથા જૈનસાહિત્યના અગ્નિને લીધે એવું માનવામાં આવતું હતું કે આ બે ધર્મોના મૂલતરત્ત્વે એક હશે; પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન બુદ્ધી છે. બ્રાહ્મણોના વેદધર્મસાથે જૈન અને બૌદ્ધમતનો નિકટ સંબંધ છે. બ્રાહ્મણોનો હિંદુધર્મ, બૌદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મ—એ ત્રણ ભારતવર્ષના ત્રણ ગંગા, યમુના અને સરસ્વતીજેવા મોટા નદીના પ્રવાહો છે. તે પ્રવાહો કેટલાક સિદ્ધાન્તોમાં મળી જાય છે, અને પ્રવાગજેવાં સર્વ-સામાન્ય તીર્થો ઉઠાં કરે છે.

બ્રાહ્મણોના આરણ્યક અને સૂત્રસમયમાં ચાર આશ્રમોની વ્યવસ્થા હતી. પરંતુ વેદના કર્મકાંડની બલવાળી સત્તાના સમયમાં ચોથા આશ્રમની વ્યવસ્થા ન હતી. યાવજીવ કર્મ કરવાં એવા સિદ્ધાન્તમાં ત્યાગના આશ્રમને મહત્તા અપાઇ ન હતી. પરંતુ ઉપનિષદોમાં કર્મ-બંધનથી મુક્ત પુરુષને પરિવાજક કહેવામાં આવતા, અને તેમો સંસાર-સંબંધમાં રહેનાર પ્રથમના ત્રણ આશ્રમોએકરતાં બુદ્ધ મંત્રચારાગા ગણાતા, “ પરિવાજક ” શબ્દ જ સર્વત્ર ફરનાર એવા અર્થનો વાચક છે. તેમના ધર્મોનું વિધાન કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર જે ઇ. સ. પૂ ૩૦૦નો ગ્રંથ છે તેમાં જે આપવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી સમજાય છે કે બ્રાહ્મણ પરિવાજક અને જૈનસાધુ અથવા યતિના બાહ્યધર્મોમાં અને આચારોમાં મોટો ભેદ ન હતો. બ્રાહ્મણોના ચતુર્થ આશ્રમોના ધર્મો અને બૌદ્ધો તથા જૈનોના આચારધર્મો સઘળા યમ અને નિયમમાં ગુંચા-ચેલા અને શમ તથા દમના પ્રાધાન્યવાળા છે. આ ત્રણે ધર્મો નિવૃત્તિ-પ્રધાન અથવા ત્યાગપ્રધાન કહીએ તો ખોટું નથી. પ્રવૃત્તિધર્મને નિવૃત્તિધર્મના સાધનરૂપે સ્વીકારવામાં આવે છે; અને તેથી જેવી રીતે બ્રાહ્મણો પ્રથમના ત્રણ આશ્રમોના ધર્મને ચોથા આશ્રમના ઉપકારક માને છે, તેવી રીતે બૌદ્ધ અને જૈનો સંસારી અથવા શ્રાવકના ધર્મો બિંમુક અથવા યતિના ધર્મની સિદ્ધિના પ્રથમ પગથીઆરૂપ સ્વીકારે છે.

પરંતુ બ્રાહ્મણોના પરિવાજકો આચારમાં સરખા છતાં તેમના મંડલમાં વિચારોના ભેદ ધણા જુના હતા, અને હાલ જેવા હિંદુ-

ધર્મના સાગીઓમાં અનંત ભેદ છે—જેના કે કેટલાક જટાધારી, કેટલાક મુંડી, કેટલાક ભસ્મધારી બાવા, કેટલાક ઉઘાસી; તેના વર્ણ-મયોદ્ધા પ્રહાર ગયેલા આ સાગીઓનાં મંતવ્યો પ્રાચીન કર્મકાંડને વક્ષ વર્તનારાં ન હતાં. તેમના ક્ષગભગ ૬૩ ભેદો હતા એવું જૂનાં જૌક અમૌમાંથી જણાય છે.

જૈનો પોતાની સિદ્ધિદશાવાળા વિચારોને તીર્થંકર કહે છે. તેમના આજ સુધીમાં ચોવીસ તીર્થંકરો થયા છે; અને તેમની કાલકલ્પના અને પ્રાચીન તીર્થંકરોનાં ઇતિવૃત્તસંબંધમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી તપાસતાં એટલું તો સમજાય છે કે એમનો ધર્મસંપ્રદાય ધણો પ્રાચીન છે, તેમના આઠ તીર્થંકર ઋષભદેવજીએ પોતાના પુત્ર ભરતને ચક્રવર્તી રાજ્યાસન આપી સંસારધર્મનો ત્યાગ કરી સિદ્ધપદને મેળવ્યું હતું. તેમના ત્યાર પછીના બીજા તીર્થંકરોસંબંધની પ્રમાણુવાળી ઐતિહાસિક માહિતી મળી આવતી નથી; પરંતુ ત્રેવોસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ અને ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીસંબંધમાં ધણી હડી-કત મળી આવી છે. આ બે તીર્થંકરોના જીવનવૃત્તસાથે જૈનતત્ત્વદર્શનનો અધ્યાત્મસંબંધ હોવાથી અત્ર તેમના તત્ત્વદર્શનના વિચારો-પુર્વે તેમના જીવનચરિતને આપણે યોગ્ય ગણ્યું છે.

(૨) પાર્શ્વનાથ (ઈ. સ. પૂ. ૮૦૦)

ઐતિહાસિક જૈનધર્મની સ્થાપના અથવા કુલધર્મનો પુનઃ ઉદ્ધાર શ્રી પાર્શ્વનાથે કર્યો હતો. તેઓ મહાવીર સ્વામીના કૈવલ્ય-પહેલાં બસો પચાસ વર્ષઉપર નિર્વાણ પામ્યા હતા અને તેઓ સો વર્ષ જીવ્યા હતા. ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦ માં થયેલા જૈન યતિ ભદ્રબાહુના કલ્પસૂત્રમાં આપેલી માહિતીપ્રમાણે પાર્શ્વનાથ ક્ષત્રિય જાતિના હતા. તેમના પિતા કાશીના રાજા અશ્વમેન હતા, અને તેમની માતાનું નામ વામા હતું. પાર્શ્વનાથે ગૃહસ્થતરીકે ત્રીસ વર્ષ વૈભવી જીવન ગાળ્યું હતું; અને ત્યાર પછી સધળો રાજવૈભવ ત્વજી બિશુકદશા સ્વીકારી હતી. તેમણે ૮૪ દિવસ મુંઝી ભારે તપ કર્યું અને કવગ યાન પ્રાપ્ત કરી ૭૦ વર્ષ પર્થન્ત સિદ્ધજીવન ગાળ્યું હતું; અને સમેત પર્વતના શિખરઉપર નિર્વાણ પામ્યા હતા.

લવિધ્યમાં થનાર મહાવીર સ્વામીના સિદ્ધાન્તો અને પાર્શ્વનાથના સિદ્ધાન્તોમાં ધણો ભેદ ન હતો. પરંતુ ઐતિહાસિક અવલોકનથી સમજાશે કે જૈનોનાં પ્રથમનાં ચાર જનો—મહિસા, સત્ય, અસ્તેય

અને અર્ધરત્ન-પાર્શ્વનાથે ત્રિશૂળ કર્યો હતો અને પાંચાંત્ર મત-
અલંકાર્ય તે શ્રી મહાવીરે ઉમેર્યું હતું અને તેના ઉપર તેમણે ભાર
સુક્રો હતો. બીજું શ્રી પાર્શ્વનાથે એક વસ્ત્ર અને બીજું ઉપવસ્ત્ર
રાખવાની છટ આપી હતી. શ્રી મહાવીરે કેવળ વસ્ત્રવિના રહેવાના
કર્કશ આચારને દાખલ કર્યો હતો. આ પાંચમા તત અને કેવળ
નમસ્કાર-એ બે આચારના મુદ્દાઉપર મહાવીરના અનુયાયી ગૌતમ,
અને પાર્શ્વના અનુયાયી કેશીવચ્ચે વાદવિવાદ થયાનું સૂત્ર-શ્લોકોમાં
સમજાય છે. તેથી પાર્શ્વ અને મહાવીરના અનુયાયીઓ વચ્ચે આચાર-
માં મતભેદ થયા જૂના જણાય છે. કદાચ ભાવગ્રંથમાં શ્વેતાંશુર
અને દિગંધર-એ બે તફા જૈનધર્મમાં પડ્યા છે તેનાં મૂળ બીજ
આ આવે તકરારમાં હશે.

(૩) શ્રી મહાવીર સ્વામી (ધ. સ. પૂ. ૪૬૮) અને તેમના
ધર્મના ઇતિહાસ.

જૈનસંપ્રદાયપ્રમાણે ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ પરંતુ ૫૦૦ માં મહાવીર નિર્વાણ
પામ્યા હતા પરંતુ હેમચંદ્ર આચાર્યનાં વાક્યોઉપર અનુમાન કર-
નાર પ્રો. જોડાજીના અભિપ્રાયપ્રમાણે વિક્રમ સંવત્સરના ઉદય પહેલાં
૨૫૫ વર્ષઉપર ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય રાજ્યારંભ થયા હતા એટલે કે ઇ.
સ. પૂ. ૩૧૩ માં ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યારંભ આવે. આ રાજ્યભિષેક-
પહેલાં ૧૫૫ વર્ષઉપર મહાવીર સ્વામીનું નિર્વાણ થયું હતું. એટલે
કે ઇ. સ. પૂ. ૪૬૮ માં મહાવીર સ્વામીએ દેહ છોડ્યો હતો. ગૌતમ
ચુદ્ધ અને મહાવીર સમકાલીન હતા તે વાત આ સમયસાથે બંધ
એસતી આવે છે.

ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ વર્ષઉપર રિદ્ધેહ રાજ્ય ધણું સમૃદ્ધિવાળું
હતું. તેની રાજવાની વૈશાલી હતી. આ નગર પાટલી પુત્ર (પટના)
થી ઉત્તરમાં આવ્યું હતું. આ રાજ્ય ધણે ભાગે પ્રજાસત્તાક હતું,
અને લીચ્છવી જાતિના ક્ષત્રિય વંશના કુટુંબોના તાબામાં હતું. વૈ-
શાલીના કુંદમામ નામના પરામાં (ગણકુંડ નામનું હાલનું ગામ)
સિદ્ધાર્થ નામના જાતૃક જાતિના એક ક્ષત્રિય પુરુષ હતા. લીચ્છવી
જાતિના આગેવાન ચેટકના બહેન ત્રિશલાને સિદ્ધાર્થ પરણ્યા હતા.
તે હમ સંબંધથી બે પુત્ર અને એક પુત્રી થયાં. નાના પુત્રનું નામ
વર્ધમાન પાડ્યું હતું જે પાછળથી મહાવીર થયા. સિદ્ધાર્થના ત્રિશલા-
સાથેના ક્ષમસંબંધી મગધ રાજ્યસાથે ગાઢ સમાપસંબંધ થયે.

હતો. હીચ્છવી જાતિના આગેવાન ચેટકના બહેન જ્યારે સિદ્ધાર્થને પરણ્યા હતાં, ત્યારે ચેટકનાં દીકરી ચેલના મગધના બિંબિસાર રાજાને પરણ્યાં હતાં. બિંબિસાર અને ચેલનાના દીકરા અજતશત્રુ, અને સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલાના દીકરા વર્ધમાન (મહાવીર). પરંતુ આ બે સંબંધથી વિલક્ષણ પરિણામો થયાં. શુદ્ધના નિર્વાણપહેલાં આઠ વર્ષઉપર અજતશત્રુએ પોતાના પિતા બિંબિસારનો વધ કરી જૌતિક રાજ્ય મેળવી રાજધર્મને અને હીચ્છવી જાતિના માતૃવંશને કલંકિત કર્યો ત્યારે વર્ધમાને સર્વ વૈભવ ત્યજી અહિંસાધર્મનું શાસન પ્રવર્તાવી લોકધર્મ અને માતૃવંશને ઉત્તર કર્યો.

જેવી રીતે બૌદ્ધો ગૌતમશુદ્ધના ઐતિહાસિક જન્મઉપર કલ્પનામય ધાર્મિક વાતાવરણ ઉભું કરે છે; જેવી રીતે કૃષ્ણજન્મ-સંબંધમાં આહાણો અલૌકિક વાતાવરણ ઉભું કરે છે, તેવી રીતે જૈનો પણ જણાવે છે કે પુણ્યોત્તર સ્વર્ગમાંથી મહાવીર પોતાના પૂર્વજન્મમાંથી આહાણુ ઋષભદત્તની સ્ત્રી દેવાનંદામાં ગર્ભભાવે ઉતર્યા, અને તે આહાણુ અને આહાણી પણ કુંદગ્રામમાં રહેતાં હતાં; પરંતુ પ્રાચીન કલ્પોમાં તીર્થંકરો આહાણુના વંશમાં અવતર્યા નથી. તેથી ઇન્દ્રે અથવા શકે દેવાનંદાનો ગર્ભ ક્ષત્રિયાણી ત્રિશલામાં સ્માર્યો, અને તે વર્ધમાન થયા. શ્વેતંબરો આ વાર્તાને પ્રમાણભૂત માને છે. દ્વિગંબરો માનતા નથી. સામાન્ય શુદ્ધિપ્રમાણે દ્વિગંબર મતપ્રમાણે વર્ધમાન ક્ષત્રિયપુત્ર હતા તે સ્વીકારી શકાય છે.

ગૌતમ શુદ્ધની પેઠે વર્ધમાનનું જ્યોતિષ જોનારાએ તેમની યશસ્વી ધર્મભરી કીર્તિ ગાઇ હતી. વર્ધમાનને સર્વપ્રકારની લૌકિક અલૌકિક કેળવણી આપવામાં આવી હતી, તેમનું જ્ઞાન યશોદાસાથે થયું હતું. તેમની પુત્રી તે જમાત્રી (જન્માલી ?) વેરે પરણાવી હતી. આ જમાત્ર ભવિષ્યમાં મહાવીરના ધર્મના વિરોધી થયા હતા. વર્ધમાન સંસારમાં રહ્યા છતાં વૈરાગ્યની વાસનાવાળા હતા. તેમનાં માતા-પિતાના મરણપછી પોતાના મોટાભાઈ નંદિવર્ધનની આગ્રહ લઈ ઈંમરના ત્રીસમા વર્ષમાં ત્યાગી થયા. આચારાંગ સૂત્રની એક ગાથા-ઉપરથી સમજાય છે કે વર્ધમાને બારે કષ્ટમય તપ કર્યું હતું. તેર મહિનાસુધી તો તેમના અંગઉપર જીવોએ વાસ કરી દીધો હતો, પછી વસ્ત્રો પણ લાગ કરી નમ દશામાં તે ફરતા હતા. જ્યાંનરડે, અખંડ પ્રહર્યર્થવડે, અને યમ નિયમાદિ આચારોવડે તેમણે સર્વ

ઈંદ્રિયોતો જ્ય કર્યો, અને કાઈ પણ જીવતા પ્રાણીને મન વાણી અને શરીરથી લગાર પણ અનર્થ થવા દીધા નહિ. આ પ્રકારના કષ્ટવતના પાલનમાં જંગલી મનુષ્યોએ તેમને કુખ દીધું હતું; પરંતુ તે સર્વ શાન્ત-ભાવથી સહન કર્યું હતું. ફરતા ફરતા તેઓ મગધ રાજ્યધાની રાજ-ગૃહઆગળ આવ્યા હતા, અને ત્યાં તેમનું સાંરું સન્માન થયું હતું.

રાજગૃહના નાલંદા નામના પરામાં વસનાર ગોશાલ નામના સાધુનો સંજંધ થયો. આ સાધુ વર્ષમાનસાથે છ વર્ષ સ્નેહ બાંધી રહ્યો અને સમાન તપશ્ચરણ કર્યું. પરંતુ એક નજીવી બાળતઉપરથી ગોશાલ છૂટો પડ્યો, અને તેણે એક નવો સંપ્રદાય ઉભો કર્યો, અને પોતાને તીર્થંકર કહેવડાવવા લાગ્યો. આ સંપ્રદાયનું નામ આજીવક હતું, એમ બૌદ્ધ મંથોથી સમજાય છે. તે સંપ્રદાયનું સાહિત્ય કંઈ રહ્યું હોય એમ જણાતું નથી. આવસ્તીની હાથાહલા નામની કુંભારજીને ત્યાં ગોશાલે પોતાના સંપ્રદાયનું મથક કર્યું હતું.

વર્ષમાને આ ગોશાલનાં ક્ષુદ્ર વિરોધની અવગણના કરી અને બાર વર્ષ વધારે તપશ્ચર્યા અને ધ્યાનમાં ગાળ્યાં. ત્યારપછી જૈની રીતે ગૌતમ શુદ્ધને શુદ્ધત્વ અશ્વત્થનીએ ધ્યાનયોગના પરિણામમાં મળ્યું તેમ વર્ષમાનને કૈવલ્યપદ શાલવૃક્ષનીએ પ્રાપ્ત થયું. જેમ શાક્ય-પુત્ર ગૌતમને શુદ્ધ સંગ્રા મળી તેમ વર્ષમાનને જિન અથવા મહાવીર સંગ્રા મળી. તેમનું જ્ઞાન કેવલિ એટલે સર્વ વસ્તુને અનુભવનારું થયું. આ કૈવલ્યપદ અથવા મહાવીરત્વ તેમને ખેતાકીસમા વર્ષમાં પ્રાપ્ત થયું; અને ત્યાર પછી તેઓએ નિર્ઝન્ય સંગ્રાવાળા એટલે બંધનવિનાના બિહ્લુકોના સંપ્રદાયનું સ્થાપન કર્યું. નિર્ઝન્ય સંગ્રા પાછળથી જૈન-સંગ્રામાં પદ્મરાષ્ટ્ર ગણ છે. ખંતેનો અર્થ તાત્પર્યમાં એક છે. મન્ય વિનાના-બંધન વિનાના તે નિર્ઝન્યી; સર્વોંઈ ઈંદ્રિયોતો જ્ય કરનાર તે જૈન. બૌદ્ધ મંથોમાં “નિગ્ગંથનાથ પુત્ર” (નિર્ઝન્યો જ્ઞાતપુત્ર-જ્ઞાતુમતિના નિર્ઝન્ય સાધુ) સંગ્રાવડે જે ઉલ્લેખ આવે છે તે મહાવીરને લખતો છે, એમ પ્રો. જોકાબીનું માનવું છે.

કેવલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછીના ત્રીસ વર્ષ મહાવીરે શીરમે ગાળ્યાં તેનું ઐતહાસિક જ્ઞાન થજ્જ થોડું મળી આવ્યું છે. તેઓએ બિહારના ઉત્તર તથા દક્ષિણ વિભાગમાં પ્રવાસ કર્યો હતો. તેઓ મગધ અને અગોરાની રાજધાનીમાં જતા આવતા હતા. મગધની રાજધાની રાજગૃહ, અંગની રાજધાની ચંપા, વિદેહની રાજધાની

વિધિ તથા આચારો અને પોતાની નમરી વૈશાલી—એ સર્વમાં તેઓ ઘોડા ઘોડા સમ રહેતા હતા.

મનુષ્યરાજ્યના તે સમયના રાજા બિબિસાર અને તેના પુત્ર અજતશત્રુ અથવા કૂનીક અને તેમના સંબંધી રાજવંશીઓ સાથે શ્રી મહાવીરને મળવાનો પ્રસંગ થયો હતો. એ રાજવંશીઓ તેમનો સારો સત્કાર કરતા હતા. પરંતુ શુદ્ધનો અને તેના અનુયાયીઓનો પણ આ રજવાડાસાથે સંબંધ હતો,—જેનોએ પોતાના સૂત્રપ્રથો તથા ધૃતર પ્રથોમાં ઔદ્ધ સંબંધમાં કંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી કર્યો. પરંતુ ઔદ્ધોના પાત્રી પ્રથોમાં મહાવીરના અનુયાયીઓ અને શુદ્ધ-વચ્ચે વાદવિવાદ થવાના પ્રસંગો છે. અજતશત્રુના મનનું સમાધાન મહાવીરના કરતાં ઔદ્ધે સારું કર્યું હતું એમ પાત્રી પ્રથો જણાવે છે. પરંતુ વિશેષ વિચાર અને શોધઉપરથી સમજાય છે કે અજત-શત્રુ ઔદ્ધધર્મકરતાં જૈનધર્મતરફ વધારે વલણવાળો રાજા હતો.

મહાવીરનો રાજગૃહનો ઉપાધિ નામનો ગૃહસ્થ અનુયાયી થયો હતો. તેણે શુદ્ધ સાથે ઔદ્ધસિદ્ધાન્તો ભ્રમવાળા છે એમ જણાવવા પ્રયાસ કર્યો હતો, પરંતુ આખરે ભગવાન શુદ્ધે તેના મનનું પરિવર્તન કર્યું હતું, અને ત્યારપછી તે જૈન મતમાં માત્ર ઉદ્ધસીન નહિ, પરંતુ વિરોધી થયો હતો.

શ્રી ગૌતમ શુદ્ધ અને શ્રી મહાવીરના સિદ્ધાન્તો પાયામાં ભેદ-વાળા છે તેથી દયાધર્મમાં તેઓ સમાન છતાં તેમના અનુયાયીના આચારવિચારમાં ધણો ભેદ છે. જૈન સિદ્ધાન્ત હિંદુઓની પ્રાચીન આત્મભાવનાનો સ્વીકાર કરે છે. સર્વ જગત ચૈતન્ય—જીવત્વથી ભરપૂર છે એવું શ્રી મહાવીરનું મતભ્ય છે. ભારે ઔદ્ધો ધણિકવાદી અને અનાત્મવાદી છે.

બીજું ગૌતમ શુદ્ધ દેહદમન જો કે પૂર્વાવસ્થામાં સાધ્યું હતું પરંતુ “ઓધિ” પ્રાપ્ત થયા પછીનો તેમનો છેવટનો સિદ્ધાન્ત મધ્યમ માર્ગનો હતો એટલે દેહનું પ્રાણાન્ત દમન પણ કામનું નથી, તેમ વિષયોમાં આગોટનું પણ કામનું નથી, એવા ભાવનો ધણ્યો હતો. શ્રી મહાવીરે દેહદમનને ધણું જ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે; અને તેમના અનુયાયીઓ કષ્ટવ્રતવડે—ભારે તપવડે—દેહાન્ત થાય તો તેમાં ધર્મનો મહિમા માને છે.

ત્રીજું જીવતાં પ્રાણીઓપ્રતિ દયા દર્શાવવાનો આદેશ શ્રીગૌતમ શુદ્ધનો છે, પરંતુ શ્રીમહાવીરે તે દયાધર્મઉપર ધણો જ ભાર મૂક્યો છે, અને તેથી મનુષ્ય પ્રાણીઓપ્રતિ નેટલી અનુકંપા દર્શાવવા તેટલી

અને પ્રસંગે તેથી પણ અધિક સ્માવરણ થોડાના જીવોમાં નહોતી એવો આમલ બહુઓ છે.

પાશામાં ઉપર જણાવેલા બેદવાળાં જૈન અને બુદ્ધધર્મોને લીધે જો કે થોડો ધણો વિગ્રહ જૈનો અને બૌદ્ધોમાં મહાવીર અને ગૌતમના સમકાલમાં થયો હશે, તોપણ બન્નેની વિચારદિક્ષા બુદ્ધ પ્રકારની હોવાથી આરૂઢ દેવના પ્રસંગો પાછળથી બંધ થયા છે. પરંતુ એક જ દર્શનમાં જૂજ બાબતોમાં જે મતભેદ બંધાય છે તેથી ધર્મવિગ્રહ જેવો ભારે થાય છે તેવો બિન્ન દર્શનોવાળાવચ્ચે થતો નથી. આ નિયમ પ્રમાણે શ્રીમહાવીરનો વિરોધી બૌદ્ધ સંપ્રદાય હતો તેના કરતાં જૈન-સિદ્ધાન્તના એક દેશી ગોશ્થાલનો સંપ્રદાય વધારે વિરોધી હતો. ગોશ્થાલના અનુયાયીઓ શ્રાવસ્તીમાં ધણા હતા એમ જૈનગ્રંથો જણાવે છે. તેના સંબંધમાં જૈન ગ્રંથો ધણા દોષોના આક્ષેપ કરે છે. શ્રીમહાવીર પોતે ધણે ભાગે ઉદાસીન આ બાબતમાં રહેતા હતા, તોપણ તેમના અને ગોશ્થાલના અનુયાયીઓમાં ભારે વિગ્રહ ચાલતો હતો. કેવલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછીના શ્રીમહાવીરના જીવનના સોળમા વર્ષમાં શ્રાવસ્તીમાં મહાવીરસમક્ષ ગોશ્થાલનો ભારે પરાજય થયો હતો, અને ત્યાર પછી એક અઠવાડીઆમાં ગોશ્થાલનો દેહ પડ્યો હતો. આ પ્રસંગ પિતાનું પુન કરનાર અન્નતથાનુ રાજ્યારોહણપછી થોડા સમયમાં બન્યો હતો. ગોશ્થાલના મરણપછી શ્રીમહાવીર સમ-ભગ સોળ વર્ષ પોતાના ધર્મનું પ્રસારણ કરી શક્યા હતા, અને તેમના જમાઈ જમાલી અને એક સાધુ “તિસ્સગુપ્ત” ના દેટલાક સાંપ્રદાયિક વિચારભેદો સમભગ તેમના જીવનકાળે સમાપ્ત થયા હતા. પિતાનું પુન કરનાર અન્નતથાનુ રાજ્યના પ્રતિ પક્ષ અનુકંપા અને દયા દર્શાવનાર શ્રીમહાવીર રાજગૃહપાસે પાવા ગામમાં બોતેર વર્ષે કેવલ્યને પામ્યા. ઇ. સ. પૂ. ૪૬૮ માં આ પ્રસંગ બન્યો હતો.

શ્રીમહાવીરના અગીયાર ગણપુરોમાં સુવર્માં જૈનસંઘના આજે-વાન થયા હતા. શ્રીમહાવીરના કેવલ્ય પછી સમભગ દોઢસો વર્ષ-પર્યન્ત જૈનસંપ્રદાય કેવી રીતિમાં ચાલ્યો તેની ઐતિહાસિક માહિતી ધણી થોડી છે. તોપણ સાંપ્રદાયિક વાર્તા ઉપરથી સમ નય છે કે અન્નતથાનુના મરણ પછી ઉદાસીએ જૈનધર્મનો સારો સત્કાર કર્યો હતો. ઉદાસીએ એક રાત્રને પદબટ કરેલો તેનું વેર તેના પુત્ર જૈન-સંઘમાં સાધુરૂપે પ્રવેશ કરી ઉદાસીના પૂનમાં વાળ્યું. અને આ પ્રસંગ

શ્રીમદ્દાવીરના કેવલ પછી સાઠમા વર્ષમાં બન્યો. ત્યાર પછી નંદ-
વંશના રાજાઓ થયા. આ નવનંદના સમયમાં જૈનધર્મની ખાસ
અગ્રગણના થઇ જણાતી નથી, કારણ કે કલિંગના રાજા ખારવેલ
જે જૈન હતા, તેમના એક શિલાલેખમાં નંદરાજને આદિ જિનની
ર્ત્તિસાથે સંધવાળી જણાવી છે. શ્રીમદ્દાવીરના કેવલ પછી
વીસ વર્ષે જૈનસંધના અગ્રણી સુધમાં ગુજરી ગયા અને જંબુ ના-
મના સાધુને શિર સંધની જવાબદારી ઉતરી. તેમણે ચુંભાળીસ વર્ષ
વ્યવસ્થા રાખી ત્યાર પછી ત્રણ સંધવાહકો થઇ ગયા, અને છેલ્લા
નંદરાજના સમયમાં જૈનસંધનો કારભાર સંભૂતવિજય અને ભદ્રબાહુ
એ બે યતિઓના હાથમાં હતો. જૈનધર્મ સાહિત્યના ચતુર્થ “પૂર્વ”
અથવા વિદ્યાસ્થાનની માહિતી આ બે યતિઓને છેલ્લી હતી. ચંદ્રગુપ્ત-
મૌર્ય મગધરાજ્યની ગાદીઉપર આવ્યા તે જ સાલમાં સંભૂતવિજય
ગુજરી ગયા. ત્યાર પછી બારવર્ષનો ભારે દુષ્કાળ પડ્યો, અને બં-
ગાળા દેશની તેથી પાંચમાઠી થઇ. ભદ્રબાહુએ આ સંકટના સમયમાં
સંધના સખત નીતિનિયમોનો ભંગ થતા જોયો. અને તેથી તેઓ
પોતાના કેટલાક વિશ્વાસુ અને ધર્મનિષ્ઠ અનુયાયીઓને લઇ તે દેશથી
નીકળી દક્ષિણમાં કર્ણાટક દેશમાં આવી વસ્યા. સંભૂતવિજયના શિષ્ય
સ્થૂલભદ્રે જૈનસંપ્રદાયનું મગધમાં અને બીજાં સ્થાનોમાં રક્ષણ કર્યું.
દુષ્કાળનો સમય વીત્યા પછી કર્ણાટકમાં ગયેલા જૈનો મગધમાં પાછા
આવ્યા. ભદ્રબાહુએ જૈનસંધની જવાબદારી સ્થૂલભદ્રના હાથમાં રહેવા
દઇ નેપાલમાં તપશ્ચર્યા કરવા ચાલ્યા ગયા. ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ માં જૈન
સંધના બે તકા પડ્યા:—(૧) શ્વેતાંબર (૨) દિગંબર.

કર્ણાટકમાંથી દુષ્કાળના અન્તમાં પાછા આવેલા જૈનો, જેમણે
ધર્મના સખત નિયમોનું પાલન કર્યું હતું તેઓને મગધમાં રહેલા સા-
ધુઓનું જીવન ધર્મના નિયમોમાં શિથિલ જણાયું, અને તેઓ મગધ-
વાસી જૈનોને ધર્મબ્રજ માનવા લાગ્યા. પ્રાચીનધર્મસાહિત્ય “પૂર્વ”-
લોપ પામતું જણાયું. પાટલીપુત્ર (પટના) માં મગધ રાજ્યના
જૈનોએ પરિવહ ભરી અને ધર્મસાહિત્ય ભેગું કરવા પ્રયત્ન કર્યો,
પરંતુ (તે) સંપૂર્ણ સાહિત્ય જે ભદ્રબાહુને કંઠસ્થ હતું તે તેઓ નેપા-
લમાં જઈ વસ્તા હતા માટે તેમની પાસેથી મળી શકે તેમ હતું. સ્થૂલ-
ભદ્ર ગુરુપાસે ગયા, અને આદિ પૂર્વીગનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો. પરંતુ
તેમણે માત્ર તેનાં પ્રશ્નનાં દશ અંગ દરતા વધારે અંગો બીજાને ન

દિશ્યમાનને કિષ્કિન્ધે આદેશ કર્યો. તેથી જ ધર્મસાહિત્યને મંત્રક થયો તે પૂર્વ ન હતું. પરંતુ અંત સંહિતારૂપે રહ્યું; અને તેમાં કેટલાંક નવું પણ સાહિત્ય પેસવા પામ્યું. પરિવર્તમાં મંત્રક પામેલું આ સાહિત્ય “સ્વેતાંશરન”નું ધર્મ સાહિત્ય ગણાય છે. કર્ણાટકમાંથી પાછા આવનારા જો દિગંબરોના પૂર્વજો ગણાય તેમણે આ પરિવર્તમાં ભાગ લીધો ન હતો અને તેઓ પ્રાચીન સાહિત્ય લોપ પામ્યાં છે એમ ગણે છે. તેઓ એવું માને છે કે સ્વેતાંશરોનું ધર્મ-સાહિત્ય જો સિક્કાન્ત તરીકે રજૂ થાય છે તે પાછાનું નવું સાહિત્ય છે, અને વલ્લભીના જિનાચાર્યે મંત્રક કહેલું છે.

આ જનધર્મના અન્તઃક્ષોભને લીધે તે ધર્મના બાહ્યપ્રમાણમાં જો કે વિદ્યુત્ત આચ્યું તોપણ સાહ્યજધર્મ અને બૌદ્ધધર્મના રાજ્યાશ્રયને લીધે થતા પ્રબલ વેગસામે તે ધર્મ જાન્ત અને ગુપ્ત રીતે આત્મરક્ષણ કરતો રહ્યો. મગધ અને બંગાળમાં તેમ કર્ણાટકમાં તે ધર્મનો પ્રસાર થયેલો તે ઉપરાંત ઘણા જૂના સમયથી પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનમાં અને મધ્યત્વે કંઈ ગુજરાતમાં તે ધર્મનાં પુણ્યબીજ રોપાયાં હતાં; અને તે દેશમાં તે ધર્મવૃક્ષ સારું ઉગી નીકળ્યું. જનસાહિત્યમાં બિંદુ-સારના દીકરા ચંદ્રગુપ્તનો તથા મહારાજા અશોકનો ઉદ્દેશ્ય નાહજેવો આવે છે, તથા ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રમાં સમાજનું બંધારણ સાહ્યજધર્મને અનુસરતું ચિતર્યું છે, તેથી મુકુજ અનુમાન થાય છે કે ઇ. સ. ૫. ત્રીજા સદ્કામાં બૌદ્ધધર્મ અથવા સાહ્યજધર્મ પ્રબલ વેગવાળો પૂર્વ હિન્દુસ્થાનમાં જેવો હતો તેવા વેગવાળો જન-ધર્મ ત્યાં ન હતો. પરંતુ કલિંગ દેશમાં ખારવેલ રાજના આશ્રયનીચે તે ધર્મની એક શાખા જીવંત હતી. અને પશ્ચિમમાં ધણું “કરીને ઉજ્જૈનમાં રાજ્ય કરતા અશોક મહારાજના પૌત્ર સંપ્રતિના આશ્રય-નીચે (તે) ગુજરાત વગેરે દેશમાં તેના બીજી શાખા પ્રસરી હતી. જેવી રીતે બૌદ્ધોના આશ્રયદાતા અશોક મહારાજ હતા, તેમ જૈનોના આશ્રયદાતા તે મહારાજના પાત્ર સંપ્રાતરાજ હતા.

જો કે ઇ. સ. ૫. ૩૦૦માં જૈન ધર્મના બે વિભાગ થયા હતા. તોપણ સંપ્રદાયભેદ ધણું કરીને ઇ. સ. ૫મી ૭મી અથવા ૮મી સાલ પહેલાં થયો ન હતો. મથુરાના ધણા લેખાઉપરથી સમજાય છે કે સ્વેતાંશરોનો સંધ ઇ. સ. ૭૮માં સ્થપાઇ ચુક્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ ધણા પેટા વિભાગો અથવા ગચ્છો થયા હતા. આનાં

અથવા સાધ્વીના ઉલ્લેખ તેમાં આવે છે, અને આ સ્ત્રીઓની સંખ્યા
સ્ત્રીઓમાં છે; દિગંબરોમાં નથી. ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦માં મયુર સંપ્રજ-
નકીર્તનું નિવાસ સ્થાન હતું, પરંતુ ત્રણ સૈકામાં તે દેશ જેમાં ચર-
સેત્રોનું રાજ્ય હતું ત્યાં શ્રી મહાવીરની તપની ભાવનાએ મનુષ્યોના
હૃદયનું આકર્ષણ કર્યું હતું. જેવી રીતે બાહ્યોના વિષ્ણુના સંપ્રજ-
નના મૂળ સ્થાનમાં બેટલે મયુરામાં જૈનોએ પોતાના ધર્મનું રક્ષણ
કર્યું હતું; તેવી રીતે બાહ્યોના પાશુપત અથવા શૈવ સંપ્રજનના
નિવાસ જૂત ઉત્તરચીનીમાં પણ તેમણે સ્વધર્મનું રક્ષણ કર્યું હતું,
કલિકાચાર્યના કથાનક ઉપરથી એટલું તો સમજાય છે કે તે વાતમાં
કંઈક ઐતિહાસિક સત્ય છે. જૈન સાધુ કલિકાચાર્યનું માળવાના રાજા
ગર્ધભિષે (ગર્ધવસેને) અપમાન કર્યું તેથી તે સાધુ “ શાહાનુશાહી”
(રાજાના રાજ) શકદોષના રાજ્ય તરફ ગયા. આ શાહાનુ-શાહી
૫૬ સિક્કાઓ ઉપરથી કુશાન વંશના રાજાને લાગુ પડતું છે. અને
તે રાજાઓની પંજાય સિંધ વગેરે મુલકઉપર સત્તા ઇ. સ. પૂર્વના
પહેલા સૈકામાં હતી. આ શક જાતિના લોકોને બોલાવી લાવી ઉત્તર-
નમાં ગર્ધભિષેના રાજ્યને કલિકાચાર્યે હિંમતવારી નાખ્યું એવું કથા-
નક છે. પરંતુ તેના પુત્ર વિક્રમાદિત્યે શકોને હરાવી હાંકી કાઢ્યા,
અને પોતાના રાજ્યની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી, જૈનોનો ઉત્તરચીનમાં
સંબંધ હતો, તે કલિકાચાર્યના કથાનકથી તથા તેઓ વિક્રમ સંવત
પ્રમાણે ગણતરી કરે છે તેથી સાબીત થાય છે.

ઇ. સ. ના પહેલા સૈકાથી પાંચમા સૈકાસુધીમાં જૈન ધર્મના
અને તેમના સંધની પ્રવૃત્તિની ઐતિહાસિક માહિતી મળી શકી છે.
પરંતુ પાંચમા છઠ્ઠા સૈકામાં વલ્લભીમાં જૈનસંધની પરિવર્તમાં તેમના
સિદ્ધાંતો સુમધિત થયા.

જૈનધર્મના અનુયાયીઓની સંખ્યા ઓછી છતાં તથા તેઓ
પોતાના ધર્મનું પ્રસારણ બળાકારથી અથવા વાહિવિવાદથી કરતા નથી;
છતાં તે ધર્મ અવિચ્છિન્ન જ્ઞાત જીવન માળતો હિંદુસ્તાનમાં રહ્યો છે
અને શુદ્ધ ધર્મ પોતાની જન્મભૂમિમાંથી લોપ પામ્યો તેના કાર-
ણોમાં મુખ્ય કારણ જૈનોની જ્ઞાન્ત સંધની વ્યવસ્થા છે; અને તે
સાથે પોતાના પુરાણો સિદ્ધાન્તો આચારો અને વિચારોને તેઓ
આમલ્યપૂર્વક વળગી રહે છે. આજથી બે હજાર વર્ષોઉપર જે
પ્રકારે જૈનધર્મનું પાલન થતું હતું, તેવું જ હાલજય તેમના ચલિઓ

માણે છે, અને જો કે આપણેમાં ધર્મશૈયિલ આ જમાનામાં છે તો પશુ ધર્મશૈયિલ કરવામાં તેમના મતિએ અને આર્થાઓ બગવાન છે.

(૪) જૈનધર્મના બે સંપ્રદાય: શ્વેતાંબર તથા દિગંબર.

ઉપર જૈનધર્મના બે સંપ્રદાય કેવા સંજોગોમાં શી રીતે થયા તે જણાવવામાં આવ્યું છે. જૈનસિદ્ધાન્તમાં આ બંને સંપ્રદાયો એક જતાં આર મુદ્દામાં વિચારભેદ જણાવે છે: (૧) દિગંબરોના અભિપ્રાય-પ્રમાણે તીર્થંકરો અથવા કેવલી આહારવિના છત્રી શકે છે; શ્વેતાંબરો આહારનો સંભવ સ્વીકારે છે. (૨) શ્વેતાંબરો માને છે કે દેવનંદાના ગર્ભસ્થાનમાંથી મહાવીરનો ગર્ભ ત્રિશક્તિમાં સ્થાપવામાં આવ્યો હતો, આ મંતવ્યને દિગંબરો માનતા નથી. (૩) વસ્ત્ર તથા પરિવ્રજ કરનાર સાધુ કેવલ્યને પામતો નથી એમ દિગંબરો માને છે. (૪) અને સ્ત્રીઓને મોક્ષનો અધિકાર નથી એમ દિગંબરો માને છે. બીજા મુદ્દા સિવાયના ત્રણ મુદ્દાઓમાં શ્વેતાંબરોના નિશ્ચયો સામાન્ય શુદ્ધિ-સાધે બંધ બેસતા છે અને પરધર્મોઓ પણ સ્વીકારી શકે તેવા છે.

શ્વેતાંબરોના કહેવા પ્રમાણે દિગંબરોનો સંપ્રદાય શિવભૂતિથી (ઇ. સ. ૮૩) આરંભ પામ્યો, અને તે શ્વેતાંબરોના પ્રાચીન ધર્મમાં પ્રથમ સાત વાર વિવ્રજ થયેલા તે પૈકી છેલ્લા વિવ્રજનો પરિણામ છે. દિગંબરો કહે છે કે પ્રાચીન ધર્મસાહિત્ય સર્વ લોપ પામ્યું છે, તો પણ આચાર દિગંબરોએ શ્રી મહાવીરના સિદ્ધાન્તપ્રમાણે જાળવી જાળવ્યો છે; વળી શ્રી મહાવીરથી આડમા ગણુવર બદમાહુના સમયમાં અર્ધકાલકની શાખા ચર્મ. તેમાંથી ધર્મશૈયિલ્યને લક્ષમાં લઈ શ્વેતાંબર મત ઇ. સ. ૮૦ માં સ્થપાયો. શ્વેતાંબરોના મૂલ ધર્મસાહિત્યને બાદ કરીએ તો દિગંબરોનું કેટલુંક સંસ્કૃત ભાષાનું સાહિત્ય ધણું પુરાણું છે. શ્વેતાંબરોમાં પાછળથી લગભગ ૮૪ પેટાપંથ પડ્યા છે, અને તેને ગચ્છ નામ આપવામાં આવે છે. બંને સંપ્રદાયવાળાઓએ પોતાની ગુરુપરંપરા જાળવી રાખી છે. આ ગુરુપરંપરાના લેખને સ્થવિરાવત્રિ, પટ્ટાવલિ અથવા ગુર્વાવલિ એનું નામ આપવામાં આવે છે.

(૫) જૈનદર્શનનું પ્રમાણસાહિત્ય.

જૈનદર્શનના પ્રમાણગ્રંથોને ચૌદ પૂર્વ અને અગીઆર અંગ કહે છે. ચૌદ પૂર્વ ધણું કરીને બદમાહુથી અવેશિજન આત્મા હતાં. પછીથી તેનો લોપ થયો જણાય છે. અગીઆર અંગો જે હાલ ઉપ-

લભ્ય છે, તે જૈનસાહિત્યનો જૂનામાં જૂનો ભાગ છે. આ અગ્રી-
આર અંગોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) આચાર (૨) સૂત્રકૃત (૩) સ્થાન (૪) સમવાય (૫) ભગ-
વતી (૬) જ્ઞાતધર્મકથા (૭) ઉપાસકદશા (૮) અંતકૃત દશા (૯)
અનુત્તર ઔપપત્તિક દશા (૧૦) પ્રશ્ન વ્યાકરણ (૧૧) ત્રિપાક.

આ પ્રધાન અંગો ઉપરાંત બાર ઉપાંગો છે:—(૧) ઔપપત્તિક
(૨) રાજમનોય (૩) જીવશિગમ (૪) પ્રજાપના (૫) જંશુદ્રીપ પ્ર-
ગ્તિ (૬) ચંદ્રપ્રગ્તિ (૭) સૂર્યપ્રગ્તિ (૮) નિરયાવલિ (૯) કર્પાવત-
શિકા (૧૦) પુષ્પિકા (૧૧) પુષ્પયશિકા (૧૨) વૃષ્ટિદશા.

આ અગ અને ઉપાંગઉપરાંત દશ પ્રકીર્ણ^૧, છ છેદસૂત્ર^૨
નાન્દી, અનુયોગદ્વાર અને ચાર મૂલ સૂત્રો^૩ છે.

આ અગ્રીઆર અંગો, બાર ઉપાંગો, પ્રકીર્ણ, છેદસૂત્રો વિગેરે
ધર્મસાહિત્ય હાલ જે રૂપમાં ઉપલબ્ધ છે તે મૂલ નથી, એવું
દિગંબરો કહે છે. આ તે મૂલ નામનું શ્વેતાંબરોએ ઉત્તું કરેલું છે.
આ સાહિત્યની મૂલ ભાષા અર્ધ માગધી હતી. હાલ આપણે તેને
જૈનપ્રાકૃત સંતા આપીએ અને ત્યાર પછીના ગ્રંથો જૈનમહારાષ્ટ્રીમાં છે.

આ મૂલ ધર્મસાહિત્યઉપર ટીકાઓની પરંપરા ચાલી છે.
છતિહાસના ક્રમમાં જૈનદર્શનનું નવું સાહિત્ય નીચે પ્રમાણે ગો-
ઠવી શકાય છે:—

(૧) ઉમાસ્વામિનું “તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર” (સને ૧ થી
૮૫ સુધીમાં)

(૨) સિદ્ધસેન દિવાકરનો “ન્યાયાવતાર” (છ. સ. ૫૩૩)

(૩) હરિભદ્રનું પદ્મદર્શનસમુચ્ચય—જેમાં જૈનમતનું સાંવસ્તર
વર્ણન છે (છ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં)

^૧(૧) અનુસારણ, (૨) સરવાર (૩) આતુરપ્રત્યાખ્યાન, (૪) લક્ષ્યાપરિણા,
(૫) વંદુલવૈયાલિ, (૬) ચ દાળીજ, (૭) દેવન્દ્રસ્તવ, (૮) ગણિખીજ (૯) મહાપ્રત્યા-
ખ્યાન (૧૦) વીરસ્તવ—એ દશ પ્રકીર્ણ છે

^૨(૧) નિરીય, (૨) મહાનિરીય, (૩) વ્યવહાર, (૪) દશયુતસ્કંધ, (૫) જૂ-
હકપ (૬) પંચકપ—એ છ છેદસૂત્રો છે.

^૩(૧) ઉતરાધ્યયન, (૨) આવશ્યક, (૩) દશવૈકલિક, (૪) પિંડનિર્ણુ-
ક્તિ—એ ચાર મૂલ સૂત્રો છે.

- (૪) નૈમચંદ્રનો “દ્રવ્યસંગ્રહ” (ઈ. સ. ૧૧૫૦)
- (૫) વિશેષાવસ્થક ભાષ્ય.
- (૬) તર્કવાર્તિક શાંત્યાચાર્યની ટીકાવાળું.
- (૭) અનંત વીર્યની પરીક્ષાસૂત્રધુવૃત્તિ (ઈ. સ. ૧૦૩૯)
- (૮) હેમચંદ્રનું યોગશાસ્ત્ર (ઈ. સ. ૧૦૮૮—૧૧૭૨)
- (૯) દેવસૂરીનો પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોકાલંકાર (ઈ.સ.૧૦૮૧—૧૧૬૯)
- (૧૦) મલ્લિસેનની સ્વાહવાદમંજરી (ઈ. સ. ૧૨૯૨)
- (૧૧) ગુણરત્નની તર્કરહસ્યદીપિકા (ખ.૩૬૬૨નસસુઅચ્ય ઉપગ)
(ઈ. સ. ચૌદમા સૈકામાં) કાવ્ય, અલંકાર, ન્યાય, કથાનક ઇત્યાદિ
વિષયોમાં જૈનસાહિત્ય ધણું મોટું છે, પરંતુ જૈનતત્ત્વજ્ઞાનસાથે
તેનો સંબંધ નહિ હોવાથી તે સંબંધી વિચાર કરવો ઉપયોગી નથી.

જૈન દર્શનનાં ત્રણ રત્નોઃ જ્ઞાન-શ્રદ્ધા-ચારિત્ર્ય.

એવી રીતે બ્રાહ્મણોમાં કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન, એ વૈદિક ધર્મનાં ક્રમશઃ નિશ્ચેયસનાં સાધનો છે, એવી રીતે બૌદ્ધોનાં શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ ત્રણ નિર્વાણનાં સાધનો છે, તેવી રીતે જૈનોનાં જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર્ય એ મોક્ષનાં સાધનો છે. આ ત્રણ સાધનોને ત્રણ રત્ન એવી સંગ્રા આપવામાં આવે છે. જૈનોના જ તત્ત્વ દર્શનનો ઉદ્ભવ તેમના સિદ્ધાન્તપ્રમાણે સર્વજ્ઞ તીર્થંકરોથી થયો છે. પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વૈદિક ધર્મસાથે તેનો સગાઇ સંબંધ ના કહી શકાય તેમ નથી. “આ સમગ્ર જગત્ હિરણ્યગર્ભના પ્રાણથી ભરેલું છે; આ સંસારનામનું બ્રહ્મચક્ર “સર્વાંશુવ” એટલે સર્વત્ર શુભ-સ્વથી ભરપૂર છે; આ સંસારી શુભ વાળના અગ્ર ભાગના સોમા ભાગજેવો ઝીણો છે; અને મુક્ત દશામાં અનન્ત થાય છે, તે શુભ પુરુષ સ્ત્રી અથવા નપુંસક જાતિનો નથી. પરંતુ જે જે શરીર ધારણ કરે છે તેવો તેવો થાય છે. તેની ઉત્પત્તિ અથવા જન્મ સંકલ્પવડે, સ્પર્શવડે, દૃષ્ટિના મોહવડે, ઇષ્ટિથી થતા અંતના પરિપાકથી તેના કર્મને અનુસાર જૂદાં જૂદાં રૂપમાં ભિન્ન સ્થાનોમાં થાય છે; તે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ રૂપોને પોતાના સત્વાદિ ગુણોવડે કરીને ઢાંકે છે, તેના કેટલાક ગુણો કર્મજન્ય છે અને કેટલાક તેના સ્વભાવના છે”... એવે ભાવવાળાં શ્વેતાશ્વતર શાખાની મન્ત્રમુક્તિનાં વાક્યોમાં શુ-

વનું સ્વરૂપ, તેની સંસારી અને મુક્ત અવસ્થા, તેનું મધ્યમ પરિ-
માણ, તેની ઉત્પત્તિનો ક્રમ, તેના કર્મસ્થાનો, તેના ગુણસ્થાનો;
કર્મથી થતો લેપ છત્તાદિ વિચારો જૈનતત્ત્વજ્ઞાનસાથે ધણું મળતા
છે. બ્રાહ્મણોએ પ્રાણુ ધારણ કરનાર જીવઉપરાંત આત્મવસ્તુની
જોધ કરી ત્યારે જૈનોએ તે જીવની મુક્ત દશામાં તેનું ઉત્કૃષ્ટ રૂપ જોયું.
બ્રાહ્મણોએ જીવત્વ મિથ્યા અથવા કલ્પિત ગણ્યું, અને આત્મત્વ
સત્ય અને અકલ્પિત ઠરાવ્યું, ત્યારે જૈનોએ જીવત્વની ભૂતિમાં મુક્ત
અને સંસારી એવા ભેદ માની નિર્વાક કર્યો. બ્રાહ્મણોએ તત્ત્વજ્ઞાનવડે
મિથ્યા જ્ઞાનની નિશ્ચિત્તિ કરી જીવનું સ્વાભાવિક શિવત્વ અનુભવવા
ઉપર ભાર મુક્યો અને જીવને વાસ્તવરાંતે કર્માદિ બંધ નથી
એવો સમજણને પ્રકટ કરવા આગ્રહ કર્યો, ત્યારે જૈનોએ બંધ મોક્ષ
માયા માની ચારિત્ર્યઉપર તત્ત્વજ્ઞાન જેટલો જ ભાર મુક્યો, અને
કર્મના લેપને દૂર કરવાની વાસ્તવિક અગત્ય છે તેવી વ્યવહાર-
ઉપયોગી સમજણ આપી.

(અપૂર્ણ.)

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહિતા.

॥ ॐ श्री ॥ ભેટવો.

શ્રીસદ્ગુરુસ્તવન.

પદ ૧. (પ્રિયતમ પ્રભુ કરીએ વન્દના, એ લય.)

જય સદ્ગુરુ સર્વાધાર જય,
સા આપમય ને આપ સર્વમય; જય૦
આપ અભયના પ્રમલાશ્રયથી, ટળી જતો જીવત્વભય; જય૦
અક્ષયરૂપ આપને હિપાસ્યે, સહજે થાતો મોહક્ષય; જય૦
પરમ પુણ્યરૂપ આપ પુરુષને, લજ્યે થતો મહાપુણ્યચય; જય૦
નિજમાં લય જે કરે આપને, આપમાં થાતો તેહ લય; જય૦
પ્રકટ આપ અનુમહને ગ્રહીએ, એવો સત્વર દો સમય; જય૦
અપરિમિત ચૈતન્યપ્રદાતા, પાઓ નૃહરિ ! કરુણાનું પય; જય૦

દૃષ્ટશરણાગત સાધકના સદ્માર.

પદ ૨ (માથે મદુકી લઇ જઈ, એ લય.)

હે...શરણે પ્રભુને હું જઈ,
પુણ્યપ્રદ ચરણપદ્મમાંહિ શમાઈ; શરણે
કરશે રક્ષા એહ મારી, રહું હું નિશ્ચિત એ ત્રિચારી,
મિથ્યા અહંથી મુકાઈ; પુણ્ય૦
હર્ષશોક ન કોઇ વાને, -માનું ના, હું રહું નીરાંતે.
આપે તે લઇને હરખાઈ; પુણ્ય૦
ગણું ન સ્થિતિ દોષએ નક્કરી, કરે શ્રીમંત કે કરે લિખારી,
પ્રભુનું અર્પિત લાડી હરખાઈ; પુણ્ય૦
આલ રમતું માતખોળે, અન્યનો આશ્રય ન જોળે,
આશ્રય તેમ ઉશ્ચરનો રહાઈ; પુણ્ય૦

રીડે ખીજે તોય એક જ, મારે મન તો એક ટેક જ,
અનન્યભાવે ઈશ ખ્યાઈ; પુણ્ય
સાધું કોઈ ના અન્ય સાધન, સોપું મારું પ્રભુને જીવન,
કુઃખી મતાં ન અકળાઈ; પુણ્ય
'હું' ત્યજ્યું પછી મમત્વ શાનું, વિપદે ક્યાંથી કુઃખ માનું,
દોરે તેમ હું તો દોરાઈ; પુણ્ય
એક નરહરિને બળું હું, એ વિનાનું સહિ ત્યજું હું,
પરિણામે કૃતકૃત્ય થાઈ; પુણ્ય

પ્ર. વહેન.

કોઈ શુદ્ધ માર્ગ ગ્રહણ કરવા મનપ્રતિ દૃષ્ટાન્તપૂર્વક વચનો.

પદ. ૩ (છટનામ વહાલા નિત્ય, એ લય.)

માનવધર્મ પૂર્ણ જોઈને મન! રામમાં જો,
આચરી એવા કરે જો પરમ ધામમાં જો; માનવ
કેવો પૂર્ણ ત્યાગ છે બલિના દનમાં જો,
તેવો ત્યાગ કરી સમજે ભગવાનમાં જો; માનવ
દાસભક્તિ વળી ન્યાણી હનુમાનમાં જો,
કર ભક્તિ તેવી રહીને ગુરુધ્યાનમાં જો; માનવ
કેવો પ્રેમ હતો ગોપિઓનો શ્યામમાં જો,
બાંધી એવો પ્રેમ પ્રવેશ સુખધામમાં જો; માનવ
કેવું પ્રભુરમરણ પ્રહ્લાદનું સહિ કાલમાં જો,
તેવું કર તું શાંતિમાં કે કુઃખની જ્વાળામાં જો; માનવ
છેવળાનુસાર કૃતિ જો પાંડવચાલમાં જો;
તેવી સેવ ધરી વિશ્વાસ દીનદયાલમાં જો; માનવ
આવું કોઈ એક સેરી તુજ આચારમાં જો,
જીવનઅસ્તસુધી નીભાવ આ મંસારમાં જો; માનવ

શ્રી જ. દેવી.

વીર સાધક ચંચુને-

પદ ૪ (કાઈ બનશે કદી ના મનવૃત્તિના દાસ, એ લય.)

કાઈ સાચા ગુરુના જો એલા હો વીર,
 બુઝો રણમાં તો તો મૂકીને નિજ સ્થિર; કાઈ૦
 છોને શત્રુનાં પડતાં બાણો હગ્ગર,
 માનો તે તો તમે સુકામલ પુષ્પ હાર,
 શાંતિ ધારી ચલાવો, તમારાં જો તીર; કાઈ૦
 તાકી તાકી સહિ શત્રુતણા લેને પ્રાણ,
 લક્ષ્ય સાધી ચલાવો અગાડી નિશાન,
 વેગે વહેજે જ્ય જ્ય શબ્દ વદતા મુધીર; કાઈ૦
 બેદી યુક્તિ લઢાવે કદી મન મહાયોધ,
 રોધ કરજે તેનો પામી ગુરૂથી પ્રબોધ,
 છે ગુરૂથી બલી ના કે વિશ્વે લગીર, કાઈ૦
 વ્યૂહ મકેના વેધી વિધી શત્રુશરીર,
 રાજમાર્ગે વધો ધારી વિજય રણધીર.
 ચાલો આરૂઢ સિંહાસને મુર્દમંદિર; કાઈ૦

હુ. જ. ઓણા૦

જીવનમાં ચૈતન્ય પ્રકટાવવા પ્રમુખાર્થના.

પદ ૫ (કરૂં નમન, જગદીશને સ્વિકારજો, એ લય.)

જડ જીવન, પ્રભુ ! માફ વિલાવજો, ને દૈવી બનાવજો.
 પરમ ચૈતન્ય, જીવનમાં રેલાવજો, ને જ્ઞાને શોભાવજો, મહાસિદ્ધિઓ રજાવજો.
 કંઈકે સમયથી હું મથુ. કરવા જીવન દિવ્ય
 આપ કૃપાવિષ્ણુ નથી ચતુ,
 કરુણા ફેલાવજો, ખેલાવજો, માગ્યું અપાવજો, ભક્તિ સંધાવજો; જડ૦
 મહાપાયો સ્થિર કરી, કરજો જીવન દિવ્ય,
 ફરી ન પડે ભવમાં કદી,
 એવો મણુવજો, ટકાવજો, ન દુરિતે ડોલાવજો, સુદૃઢ રખાવજો; જડ૦
 પ્રેમ દયા, ઔદાર્ય ને, આપી તરવરિમાર,
 રમણીય આ જીવન કરો,

અવિદ્યા કપાવળે, ખપાવળે, આત્મગળ જમાવશે, અહાપદ ભળાવળે;—

પ્રભુમય જીવનમાં રહ્યું, વાસ્તવ અનુપમ સુખ,

તે અપીં ભવદુઃખ હરો,

અહંમમ વિદ્યાવળે, દીપાવળે, ઊર્ધ્વે અદાવળે, સ્વરૂપે શમાવળે; ૪૩૦

શ્રી જ. દેવીં

શ્રી ઇષ્ટવિષે નિગલિત વૃત્તિવાન્ સાધકની ઉક્તિ.

પદ ૬ (આ શાં દેવળ સ્થળ સ્થળ દીસે, એ લય.)

મારી વૃત્તિ હરીફરી શમતી યુરુજમાં રે,
એ રસપૂર્વક નથી જોડાતી જગનાં કાજમાં રે; મારીં
કાષ્ઠની ક્ષાતિકિતાચરણમાં, કાષ્ઠની દેશતાણા ચિન્તનમાં,
કાષ્ઠની વૃત્તિ વ્યાપે સહજે સમાજમાં રે; મારીં
કાષ્ઠની કુદુઃખ કળવવામાં,—લૌકિક સિદ્ધિ મેળવવામાં,
કાષ્ઠની વૃત્તિ આગ્રહ ધારે સ્વરાજ્યમાં રે; મારીં
કાષ્ઠની દેવી અને શક્તિમાં, કાષ્ઠની દેશભક્તનો ભક્તિમાં,
કાષ્ઠની લૌકિક દુઃખ હરવાના ઇલાજમાં રે; મારીં
કાષ્ઠની તિર્તયા સહનારામાં, કાષ્ઠની ચમત્કૃતિ કરનારામાં,
કાષ્ઠની વૃત્તિ સહજે વહે પરિવાજમાં રે; મારીં
જીવોથી જગહિત ન થયું કંઈ, એ વાર્તા અનુભવથી સિદ્ધ લહી,
મેં વૃત્તિ વાળી સઉના શિરતાજમાં રે; મારીં

અવિદ્યાથી અલંગા રહેવા ચેતવણી.

પદ ૭ (આપુ ચાંદીનો જોઈ ચળકાટ, એ લય.)

કાષ્ઠ શાણા અવિદ્યાની સાથ, પ્રવાસમાં હાલશે ના,
એનો જાણો છુટો છે સંગાથ, સંગમાં મ્હાલશે ના
બહુ ગહી ડમરી હીસતી, પણ એ છુટારી છે ખરી,
એતી સવેળા જીવનયાત્રામાં કરો એને પરી;
કંઈ વેશ વિધવિધ લાગીને, એ કુમાર્ગમાં દોરવે,
ખતલાવી સિદ્ધાસન રહું, અંતે શક્તિમાં પોરવે;
છુટે સંપત્તિ મારીને હાથ, ધરમાં બાલશે ના, એનો

વર્તાવવા વશ અવિદ્યાને, રજસ તમસ નિવારણે,
આ મોહનાં ત્રીણાં સ્ફુરણુને ઉક્તામાં વારણે;
પ્રભુના સ્વરૂપમાં અહંભાળી, પ્રભુભાન જગ્યાવળે,
'હું સર્વતઃ નિલેપ' એવો ભાવ ધડી ધડી લાવળે;
અવિદ્યાને કહી પાછી આત ! બૂલથી ઝાલશે ના; એનો.
શ્રી જ૦ દેવી.

અદ્વામાં સુસ્થિર કરવા જીવની વિશ્લેષિ.

૫૬ ૮ (મારી મોહગ્રન્થી વિદારીરે, એ લય.)
મારી અદ્વાની અંતર્યામિ રે, વૃદ્ધિ કરજો યાતું શિર નામી.
ધ્રુવ્ય થવાને જીર્ણગામી, પશુ ખામી રહે અદ્વાની,
તેને દો વામી; મારી.
અદ્વાના ચિંતનમાં જોડું હું તેમ તેમ વૃત્તિ થતી મારા રહામી,
નિત્ય અઅદ્વામાં જામી,
ખનતી તે ઉલટી હરામી; મારી.
માને ન કળથી, કંપાવેને આપતું, સુદર્શન સાચું ઉગામી,
યાતું હું આ સુખધામિ !
દેજો અઅદ્વાને ડાંમી; મારી.
અદ્વામાં સુસ્થિર કરી પ્રભુ બાળજો, કર્મો સંચિત ને આગામી,
એધણાઓ હરી નકામી,
કરજો વૃત્તિને નિષ્કામી; મારી.
અદ્વાની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ કરાવો મારા જીવનમાં નરહરિ સ્વામિ !
પૂર્ણ રસને જેથી ખામી,
રે' આપ પદમાં વિસામી; મારી.
શ્રી જ૦ દેવી.

ધ્યાન એ સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન છે.

૫૬ ૯ (આંખાવિના અંધારૂં રે, એ લય.)
સાધન સર્વ નકામાં રે, ધ્યાનવિનાનાં, સાધન સવ નકામાં.
નાનાવિધ કષ્ટ સ્વીકારે, પશુ તે જન જરી ન વિચારે,
વાસ્તવ ઉન્નતિ છે શામાં શામાં રે; ધ્યાન.

તિતિક્ષા ભલેને સાધે, પૂજપાઠમોહિ વાધે,
 પશુ તે ભગવાના ભામા ભામા રે; ધ્યાન૦
 ઘડીમાં કંઈ જપ ગણગણવા, ઘડીમાં કંઈ સ્તોત્રો ભણવાં,
 એ તો મિથ્યા છે રામા ટામા રે; ધ્યાન૦
 ધ્યાન અદ્ભૂત લગાવી, પૃથક્ અહં પૂર્ણ વિદ્યાવી,
 નાંખો પ્રભુને ત્યાં ધામા ધામા રે; ધ્યાન૦
 એસે જે યથાર્થ ધ્યાને, પ્રભુ ઉતરી તે સ્થાને.
 આવી ઉભા રહે સ્હામા સ્હામા રે; ધ્યાન૦

“નિષ્કામ કર્મ કરવા ચક્રી શ્રેય થાશે.”

પદ. ૧૦ (ત્રિદાશર્ણવિષ્ણુ અન્ય કંઈ નથી, એ લય.)

પરિણામની પરવા મુકી નિજ, કર્તવ્યે વહેલું,
 કરવું સાંગોપાંગ કર્મ પશુ, ફલથી ન લેવું દેવું,
 સાધકે કર્તવ્યે વહેલું.

કર્મપણીની નીચે નિશ્ચય, સુખફલ છે રહેલું,
 ત્તજ ફલ ધુમ્મજ કર્મ સાધતાં, મળતું સત્ફલ વહેલું: સાધકે૦
 નિજ આશ્રમધર્મન વિચારી, કર્મો આચરવાં,
 હૃદય હૃદય કર્મો સાધી.— મનમત્ ફલમાં ન ધરવા, સાધકે૦
 અનુભવી જન, એ નિયમ સમજીને, ફલનો રપૂઠા, ત્યાગે:
 ‘માગે તેથી આધે ને વળી, ત્યાગે તેની આગે, સાધકે૦
 ખરો યોગ નિષ્કામ કર્મનો, આગ્રહથી સાધે,
 તેને નડતું ન બન્ધન કોઈ, ઉર્નાતમાં તે વાધે; સાધકે૦
 સર્વ કર્મ ઈશ્વરને અર્પણ, કરતો જે ભાવે,
 પ્રભુને તેનો નિશ્ચય થાતાં, સ્હાયે અવશ્ય આવે; સાધકે૦
 વિવેકીયું કર્તવ્ય એક, વહેલું પ્રભુપ્રણીધાને,^૧
 અને કર્મના ફલસંબંધી, ધરવી નિરપૂહતાને,

શ્રી મ૦ લેખી.

૧ ઈશ્વરને પોતાનાં કર્મોનું અભિમાન સમર્પણ કરવું તે.

યત્નના નિઃશ્વસ્યાં મુદ્દ રાસવા ગુરુદેવને અમ્યર્યના,

પદ. ૧૧ (આવો આવો હૃદયનાથ, એ લય.)

ગતિ મારી મંદ મંદ તોએ ગુરુ ! ગિરિએ ચઢાવો,
ચઢાવો, બોલાવો, તેડાવો, સ્થપાવો,

અતિમધે આવતાં પણ મારી ગતિ ના અટકાઓ; ગતિ•

એક દિશાને સાધીને, આધ્યુ' મેં આ પ્રયાણ,

પિપીલિકાની આલથી, આહુ' છું ભગવાન !

કાયરતાનું કરાવીને ભાન,

પાછી મને નવ વાળશે પ્રાણ !

આમળ ડગલાં ભરાવો;

ગાત•

અદ્ય શરીરમળ ને વળી, મનમળ છે અતિ અદ્ય,

જેતાં નમ પદ ના મળે, જાતાં કોટિ કદ્ય;

ટીટાડિકિં સંભારીને કામ,

કાર્યની મેં પણ બીડી છે હામ,

ડ્યું ન, ભલે પ્રાણ જાઓ;

મતિ•

‘વાપરવું બળ પૂર્ણ’ જે, નિજમાં જણાય તેહ,

જણ્યું ત્યારથી વાપરું, આગ્રહથી બળ એહ.

યત્ને સદા જ્ય છે એહ વાત,

જીવનમાં સમરું છું દિનરાત,

નિશ્ચય એ ન મુકાવો,

ચત્નથી ચઢીવાતી અતિ, આપ કૃપા છે નાથ !

અદ્વજ સદ્ગજ કરવો પ્રજા, યત્ન એ આપને હાથ;

તેથી કરુણાનું દેહને દાન,

વતાંવી યત્ને વિજયતણી આણ,

આપમાં અન્ને શમાવો;

ગતિ•

શ્રી જી• દેવી.

ચૈતન્યમેષની દૃષ્ટિનો અનુભવ કરતી દૃષ્ટિનું અન્ન દૃષ્ટિપ્રતિ કવન.

પદ ૧૨ રાગ મહારા. આષ્ટ બદરીમાં, એ લય.

મુહૂર્તગન રસભર બન જાયો,
ફરર ફરર રસચુંદ્ર અરંતાં, વર્ષાસમય સપિ ચિત્તકર આવ્યો,
મધુર મધુર બન સ્વન કંઇ થાયે, બનન બનન કે નાદ યુષ્માયે,
સુખદ હૃદય રસરેલ વહાંતી,
પ્રિયતમસંગ અતિ ઉર ભાવ્યો;—
મૃદુલ મૃદુલ ઉત્પલ સર ખિલ્યાં, ચમક ચમક થાયે દલની લો,
પડતી સીકર તેપર સુહાવન,
અભિનવ સપિ ! કંઈ રંગ જમાવ્યો;
ઝળક ઝળક સૌદામિની ઝળકે, લોક લોકાંતર તેમાં પલકે,
ચકિત મતિ રહી તેહ વિસોડી,
અનુભવ કથતાં ન જાય કથાયો;—
ઝર ઝર ઝર ઝર પાર ઝરંતી, ક્ષય ક્ષય વધતા વેગે પડંતી,
નિરતિશય કંઇ જ્ઞાતિ કરંતી,
વિમલ મહા જળ રાશિ છવાયો;—
જળ જળ જળમય સૃષ્ટિ જણાયે, નામરૂપ ન પ્રતીત થાયે.
હું તું સહ જળમાંહી ભુડંતાં,
ખેલ અકલ ગુરુએ દર્શાવ્યો;—

સુ. જ. ઓઝા,

આંતર પ્રદેશમાં સ્થિત થવા સંબંધી અધિકારીના હદગાર.

પદ ૧૩ (માઈ છુપ ન કથું જાય, એ લય)

હડે હડે અન્તરાલ, ડૂબી જવા વૃત્તિ મારી ધંધજીતી,
ભૂલી સર્વ જમતજમલ, હિંડા દેશે જવા નિત્ય પારતી.

જે રથું અનન્ત આંતર-સાગરે, તેનો કરતાં વિચાર.

મોહ સર્વ છૂટો

તુચ્છ આ પદાર્થનો,

એ મળ્યે થાઉં નાલ; ડૂબી.

જામ જામ જામ હું તો અંતરે, સ્મરીશ્ચ મી ગુરુનો મોહ;

“ મોહ ચતાં હુયશે,
ન તો વિજ્ય પામશે. ”

તેથી રાખી સંભાળ; હુબી.

ચૂકી સર્વ કામ યત્ન આદરે, ત્યજ પ્રમાદ ધરે પૈર્ય,

પ્રાણનો કરી નિરોધ;

કરીશ સત્યવસ્તુશોધ,

જમ્મ ઉડે હાલ; હુબી.

જગતમોહથી હું નિવૃત્ત થઇ, ધરે જગપતિમાં મોહ,

જેથી શ્રુતિ જમ્મ ઉડે,

સચ્ચિત્તસ્વરૂપમાં શુડે,

જાય ભવનું સાલ, હુબી.

પ્ર૦ વરને.

સર્વ સ્થિતિમાં શ્રીફળને અધીન રહેવા સાધકનો નિશ્ચય.

પદ. ૧૪ (મારે મન એ ન અધિક, એ લય.)

હું તમને અધીન રહીશ,

કદી દૈવી વિમાને બેસાડો, કે પાતાળે મને પેસાડો,

દેખાડો મુખ-દુઃખનો દહાડો. પણ તમને અધીન રહીશ.

ચતી દશદિશમાં મારી ખ્યાતિ, કે સધળે અપકીર્તિ થાતી,

કદી ચતાં ન વિમુખ પ્રભુ ! આથી; હું તમને.

બહુ યાચકને આપું દારે, કે યાચક થવું પડે મારે.

મને દો કે હરી લો આ વારે; પણ તમને.

મિત્રો સહિ જનુ થઇ નડતા, નજરે ન વળી સ્નેહી પકતા,

હું ગમે તેવી ખાઇશ ખતા; પણ તમને.

પ્રભુ ! કરુણાથી મુજપર રીઝો, કદી અયોગ્ય કૃતિથી બહુ ખીજો,

કદી તાવો કે પ્રેમે ભીંજો; પણ તમને.

જવ આપથી અબેહ મુજ થાશે, આ જીવત્વવેષ સમલ જાશે,

તવ લગી હું અતિશય ઉદ્ધાસે; નિત્ય તમને અધીન રહીશ.

મી જ૦ દેવી.

આપણા અન્તઃકરણની માલિનતા અન્યમાં માલિન્ય દર્શાવે છે.

પદ ૧૫ (તે જ જીવે છે, તે જ જીવે છે, એ લય.)

નથી જગતમાં, નથી જગતમાં, કશું અહિતકર કે અપવિત્ર,
જેવું હશે અંતરમાં તેવું, જોશો બહિર અપવિત્ર—પવિત્ર.

આ મોહ-ભયનાં ભૂતડાં, વિશ્વે કદી ફરતાં નહિ,
તમમાં હશે તેનો જ પડછાયો હશે દીઠો કહીં;
ચિંતાપિશાચિની ભક્ષ કરવા, ના બહિરથી આવતી,
તમ અંતરથી ઉપજી તમને જ શેકી નાંખતી;

નથી જગતમાં, નથી જગતમાં

જ્યાં સત્ય જ્ઞાનની દીપિકા, રહેતી અખંડિત અગ્રગ્રી,
ના ક્યાંકી પણ ભાળી શકે, કાળાપણું તે જીન્દગી;
નિર્ભયજગતનો માનવી, સર્વત્ર નિભયતા જીએ,
જેના ઉરે ભય તે જ જ્યાં ત્યાં ભય નિહાળીને રુએ;

નથી જગતમાં, નથી જગતમાં

જેવું હૃદયમાં ધારશો, તેવું હશે દિશ ભાળશો,
જો તરત ભરશો હૃદયમાં, તો તરત જ્યાં ત્યાં ન્યાળશો;
હું બ્રહ્મ છું એ ભાવનાથી, હૃદય દિવ્ય બનાવશો,
તો તો કદી બ્રહ્માંડમાં ન કશાથી પણ દુઃખી થશો,

નથી જગતમાં, નથી જગતમાં

શ્રી જ. લેખી.

અત્યક્ષ દૃષ્ટ્યર્થિના અમાન કાલે તમને જોયતી વૃત્તિના હદગાર.

પદ ૧૬. (કોઇ બનશે કદી ના મનવૃત્તિના દાસ, એ લય.)

કોઇ દર્શાવશે વહાલા વહાલમના વાસ,

કોણુ દિવ્ય પ્રદેશે છે એના નિવાસ,

કોઇ

જોઈ વસતાં ત્યાં તો છે સુનાં મંદિર,

ખાલી પિંજર પડેલું ઉડી મથો કાર;

ખળ ખળ વહેતાં અશ્રુ જોતાં એ તો આવાસ;

કોઇ

હતા સતિદેવ તો એ સ્વયં આગાર,
તેહ મેળવવા ક્યાંથી એ બીજે જનાર,
તેથી દિમ્બિરિનો ના એ કરે પ્રવાસ; કાષ્ઠ
સ્વરૂપ હતા થયા ચિંતિ સ્વરૂપ,
નહોતી પાર્વતીની પણ શિવ સમીપ ભુખ,
તેથી શોધું નહિ હું તો દિશા એ ખાસ; કાષ્ઠ
બદ્ધી વરવા હતી ન ઇચ્છા તલભાર,
હતા વિરાગોં શિરોમણિ એ સુખસાર,
જલ્દિમાં કરે ના વિષ્ણુસમ નાસાનાસ; કાષ્ઠ
સર્વંત્ર હતા જેહ સ્વતંત્ર સદાય,
કુમારી શારદાની પુઠે કેમ જાય,
અદ્વલોકવિષે ગયો થાતો ન ભાસ; કાષ્ઠ
હતા અમૃતભોગી એ યોગી અનુપ,
અંદરે પણ ગણુતા તે તો સ્ત્રી રૂપ,
અલગ્યારી સાચા કરે ન તેનો સહવાસ, કાષ્ઠ
હતા સંવિતાના ભર્ગના પૂર્ણ પ્રમાણુ,
સૂર્યબિંબે અપૂર્ણ એ નિવસે ન પ્રાણુ:
મહાકાશ વસે કે ન જર્મ પટાકાશ; કાષ્ઠ
હતી શુદ્ધ સ્વરૂપે કંઈ પ્રીતિ અપાર,
થઈ રહેતા તે શું તે સદા તદાકાર,
શોધી તે બળી તેમાં ટાળીશ બેદાભાસ, કાષ્ઠ

સુ. જ. ઓહા.

જગદાસક્ત જીવને પ્રશ્ન.

પદ ૧૭ ગઝલ. (જગત્તા નાથને જોયા વિના, એ લય.)

જગત્પ્રવૃત્તિમાંથી કંઈ તને પ્રભુ સાંભરે છે કે ?
જગત્ જોઈ થાકીને તારી નજર પ્રભુપર ઠરે છે કે ?
જગત્તા સ્વાર્થસાધનમાં, અનિહિત કાર્ય આચરતાં,
પ્રભુના ડરથી મન તારું, કંઈ પાછું ફરે છે કે ? જગ
બીજને ભોળવી લેતાં, બીજનું ઓળવી લેતાં,
બીજને કષ્ટ કંઈ દેતાં, પ્રભુખાતર ડરે છે કે ? જગ

જગતના કિમ્મટ વ્યવહારો, બહુ ગ્રીચુવટથી તું કરતો,
પરંતુ તેની મધ્યે કંઈ, પ્રભુઅર્થે કરે છે કે ? જમ.
જગતની વિનાશી વસ્તુ, સહી શ્રમ સંધરી ખાતે,
અવિનાશી પ્રભુના નામને કંઈ સંધરે છે કે ? જમ.
પ્રભુવિષ્ણુ સાચું નથી કાંઈ, કશું શાસ્ત્રે અને સતે,
અને હું તેનું તે કહું પશુ, મને કંઈ ઉતરે છે કે ? જમ.

દેહદેવલ વિશુદ્ધ કરવા અર્થના,

પદ. ૧૮ ગજલ (ન્યારી સ્થિતિ આ વિશ્વમાં, એ લય.)
ઓ કારીમર ! છે દેહદેવળની અજબ તારી કૃતિ,
સર્વસ્વ તારું મુકી રચી તે વિશ્વે માનવઆકૃતિ: ઓ.
મન્દિરમાં જે ઉતરી ઉડે, ધુમતા ધારી ધૃતિ,
તે મુખ્ય ખનતાં ભાળી ત્યાં અતિ ગૂઢ તારી ચમત્કૃતિ: ઓ.
આ દેહદેવળમાં વળી તે સ્થાપી તારી પ્રકૃતિ,
આ કર્મસત્તા ને સ્વભાવથી થતી સુકૃતિ દુષ્કૃતિ: ઓ.
સ્વભાવસત્તાના બલે જે આવતા તારા પ્રતિ,
સામર્થ્યે પુજ્યસમ મેળવી તે જાય તરી આ સંસૃતિ: ઓ.
જે દેહદેવળમાં થઈ છે પૂર્ણ મનની સંસ્કૃતિ,
તેને નમે સહિ, તેની છટે સહજમાં જનિ ને મૃતિ: ઓ.
દેવળતણા ધડનાર ઓ ! અમ દેહની હણી વિકૃતિ,
પુજ્ય શુદ્ધ રૂપ ઝળકાવ કરીને દિવ્ય દેવળ સંપ્રતિ: ઓ.
શ્રી જા. દેવો.

પ્રસ્થાન તત્ત્વચિન્તનમાં રહેલા અધિકારીને પ્રબોધ:

પદ. ૧૯ (પરમ પ્રદેશ વિરામે મતિ, એ લય.)
મગનવિહારિણી ઘૃતિ કરો,
ઉચ્ચે ફરો, નીચે ના ઉતરો: મગન.
મગનતણાં છે જે જે ચિન્તન, તેમાં છે ન કશાનું બન્ધન,
મુક્તાપણે ઉચ્ચરો—વિચરો: મગન.

૧ સ્વભાવ સત્તાથી. ૨ વિકાસ. ૩ જન્મ ને મૃત્યુ. ૪ હાલ-
જર્ણમાન સમયમાં.

બોમ સદા નિર્લેપ રહે છે, તેમાં જે આવીને રહે છે,
 તે જ રહે છે નિર્લેપ ખરો; ગગન૦
 ગગનની ગહનતાકરો પાર ન, તેના અંતરે કરતાં પ્રમારણુ
 લહેશે નવીન અનુભવનો કરો; ગગન૦
 પરમાનન્દ પરમ શાન્તિ જે, ગ્રહેવી હોય પુણ્યેત્યાં નતે તો,
 ગગનતણા મહામાં સંચરો; ગગન૦
 ચિન્ત્યાવિષ્ણુ જ્યાં ઇચ્છ્યું મળતું. સહજ કયું અતિસથ થઈ શકે,
 એવો ચમત્કાર ગગને ભર્યો; ગગન૦
 કર્મતણાં બંધન જ્યાં ન નડે, મન બુદ્ધિનું કયું પશુન અડે,
 એવા તરંગગગનમાં ઠરો; ગગન૦

ધ્યાનાભ્યાસી વૃત્તિના ઉદગાર.

પદ ૨૦ (કાયા કાચો કુંબ છે, એ લય.)

પૂજું પ્રભુપ્રતિમા હું તો, અંતરથી ધરી ભાવ,
 આઈ વળી વળી સ્વરૂપ એ, લેવા નૃતન લ્હાવ;
 સુદૃઢ સુસ્થિર રાખી ચિત્તવૃત્તિ વિચારી જોતી,
 સુન્દર ને અનુપ, મનોહર રૂપ, જોઈ જોઈને હું મ્હોતી.
 વિક્ષેપો કમથી શમ્યા, શાંત બની મન ત્યાં,
 પ્રભુનેત્રોવિષ્ણુ અન્ય હું, બાળી શકું ન કાંચ;
 અજન્મ જન્મભર્યા એ નેત્રે આકર્ષી મુજ વૃત્તિ,
 ઉડે અંતરાય, ચાલી તત્કાલ, જગતનું ભાન બૂઝી.
 હું ને પ્રભુ એ એતણું. રહું આરબે ભાન,
 તે પણ નિખરાતાં જતાં, લલ્લા માત્ર ભગવાન;
 મતાં ઉત્થાન મુજ નેત્રે પ્રભુતાં નેત્ર જોયાં,
 ધન્ય ગુરુરાય, મુખથી વદાય, દુરિત જન્મોનાં જોયાં.
 શું કહું પ્રભુદર્શનવડે, અનુભવ જે ઉડનાર,
 કોણ વર્ણવી છે સકયું, કે હું વર્ણવનાર.

મ૦ લલિત.

જીવંતની પ્રમુને પ્રાર્થના.

પદ ૨૧ (અમારી ઠેઘાડી તાત ! તમે એ લય)

અમે તો પિંજરીયાનાં પંખિ, પ્રભુ ! છાડવળે છ,
અમે તો રહ્યા તમેને ઝંખી, ગમન ઉડવળે છ.
મહા મોહવશ થઇને હાથે-કરી વહોર્યાં બન્ધન સહ સાથે,
શુભર્ણપિંજરતણ્યા બંધ તોડવળે છ. અમે
પહેલાં પિંજર નેહ હરખાયાં, બન્ધનનાં દુઃખ હવે જણાયાં.
આભ્યાં ક્ષરણ તમારે, વહારે આવળે છ; અમે
પિંજર પાંખનું બળ લઇ જાતું, પંખિપણું અમ તો લજવાતું,
અમપણું આ વિધિ પરવશતાથી ન ત્યજવળે છ. અમે
હંસપંખિને ધ્રુવા સેવે, ગરુડને રાખ્યો વિષ્ણુદેવે,
દેવો પક્ષી રક્ષે એ ઉર લાવળે છ. અમે
અમે આપનાં જીવપંખિડાં, પરમન્ધનની સેરીએ પીડા,
ત્યાંથી છાડવી આપ સમીપ કુદાવળે છ; અમે
પરમ દેવ ! તમે અમારી ઉપર, આરૂઢ થઇ વિચરો સચરાચર;
જીવપંખિથી શોભો ને શોભાવળે છ; અમે

જીવત્વના પ્રદેશમાંથી નીકળી રૂઝત્વના પ્રદેશમાં પ્રવેશવા સાધકોને આહવાન.

પદ. ૨૨ (નરતનુ પામી પંથિ; એ લય.)

લંબર ઉપાડી બન્ધુ ! હાલો ઝટ હાલો,
માર્ગમાં જ્યાં ગાળો વખત ન હાલો; બન્ધુ ! હાલો
વાસનાદોરડાંઓ કાંઠલડે બાંધ્યાં, બન્ધુ !
તેને કાપીને જલદી આમળ ચાલો; બન્ધુ !
સદ્વિચારોરૂપી શઢને ચઢાવો, બન્ધુ !
સત્ક્રિયારૂપી સમજાં ચાટવાં ઝાલો; બન્ધુ !
આપણા ધામનો આ કાંઠલડો નહોત, બન્ધુ !
જીવત્વકિનારે જાડી ભેખડો ભાળો; બન્ધુ !
જીવત્વનું આપણું શાશ્વત ધામ, બન્ધુ !

વહાણું અહીંથી જીવે ન-પા-પા; ...
 નૃહરિષિપાસનાથી માર્ગ વટાવે, બન્ધુ
 શિવત્વના અનુભવધામે આવીને મહાલો; બન્ધુ.

શ્રી જા. રે ..

પ્રભુના દર્શનવિના જીવનની સિદ્ધિ નથી.

પદ ૨૩ (જો જો સખિ ઓ રહો પેલો, એ કથ.)

જાણ્યા જીવન ન જો જીવનમાં, એ જીવનમાં જીવ ન જાણ્યો.
 કહોને વિચારી તમે વસ્ત્ર એને કાણુ કહે,
 જેમાં નથી વાણીતાણી; એ.
 તેને તે દેખતી આંખ કહેવાય કેમ,
 જેનો છે ડોળો કાણી; એ.
 જેમાંથી હીરાની કણિકા ન નીકળે,
 તેને કહે કો રત્નખાણી; એ.
 ફાલી ખવાયો હોય અંદરનો ગર્ભ ભાગ,
 તેને તે કાણુ કહે દાણી; એ.
 બલે મોટી વિચા કે પદવી તે ધારતો,
 પણ તેથી મોહ નવ આણી; એ.
 કોડીની કિંમત ન એવાની આંકણી,
 જગમાં ગણાયે છે રાણી; એ.
 જેને પ્રભુને જાણવાની ચોટ છે ન તે,
 જોઈતો ચાહતો પાણી; એ.
 પોતાના જીવનમાં પ્રભુ જીવન જેણે—
 ગુંથ્યું તે જાણીને સાણી;
 એ જીવનમાં જીવન જાણી.

૧. સનત જાન અનુભવ છે,
 ૨. મારી હરિ જાનવરૂપ જામ છે, ૭ રે, આજ
 ૩. કૃપી નિર્જય અખંડ રહેવાય છે,
 ૪. મારી આસપાસ બહોમત તો ચલ્યાય છે ૭ રે, આજ
 ૫. હારે હવે નીચે ઉતરવું મટી જાય છે.
 ૬. પાશવડે મુજથી તો બહામિરિ ચલાય છે ૭ રે; આજ
 ૭. હારે હવે વિષયવારિમાં ન મન લેવાય છે,
 ૮. અમૃતથી અઢોકા જ્યાં બહારસ પીવાય છે ૭ રે; આજ
 ૯. હારે મારા જીવત્વકલેશ તો વિલાય છે,
 ૧૦. જાન હવે બહાના અખંડ જ્યાં શુણાય છે ૭ રે; આજ
 ૧૧. હારે અવિલાસુ આવરણ અગપાય છે,
 ૧૨. શુદ્ધ બલ આપે પ્રત્યક્ષ જ્યાં ભજાય છે ૭ રે; આજ
 ૧૩. હારે ટળી અત્પત્ત પૂર્ણતા લહાય છે,
 ૧૪. આજ સુક્ષ્મ મિન્દુ મહા સિન્દુમાં રેલાય છે ૭ રે; આજ

સદમાવના.

૫૬ રૂપ (પ્રિયતમ મારે હૃદયકમલ ૦ એ લય.)
 સચ્ચિતિધન સદ્ગુરુવરનો જય જય હો,
 અનન્ત-અનવધિ જય હો.
 સદ્ગુરુજ્ઞાનપીથ પી સાધકનો મનોલય હો,
 સદ્ગુરુકરુણાકટાક્ષથી શિષ્યનો વાસનાક્ષય હો,
 અર્ત સુક્ષ્મ વાસનાક્ષય હો; સચ્ચિતિ ૦
 સદ્ગુરુશિષ્યની વૃત્તિ સદોદિત, સદ્ગુરુમય હો,
 સદ્ગુરુદેવનો સંતત શિષ્યને, સાચો આશ્રય હો,
 ક્રેયસ્કર સાચો આશ્રય હો; સચ્ચિતિ ૦
 સદ્ગુરુ સેવીને સાધક સાચો, નિર્જય નિર્જય હો.
 સદ્ગુરુવરૂપમાનથી સાધક, સુખમય સન્મય તે
 નિરન્તર સુખમય સન્મય હો; સચ્ચિતિ ૦

